

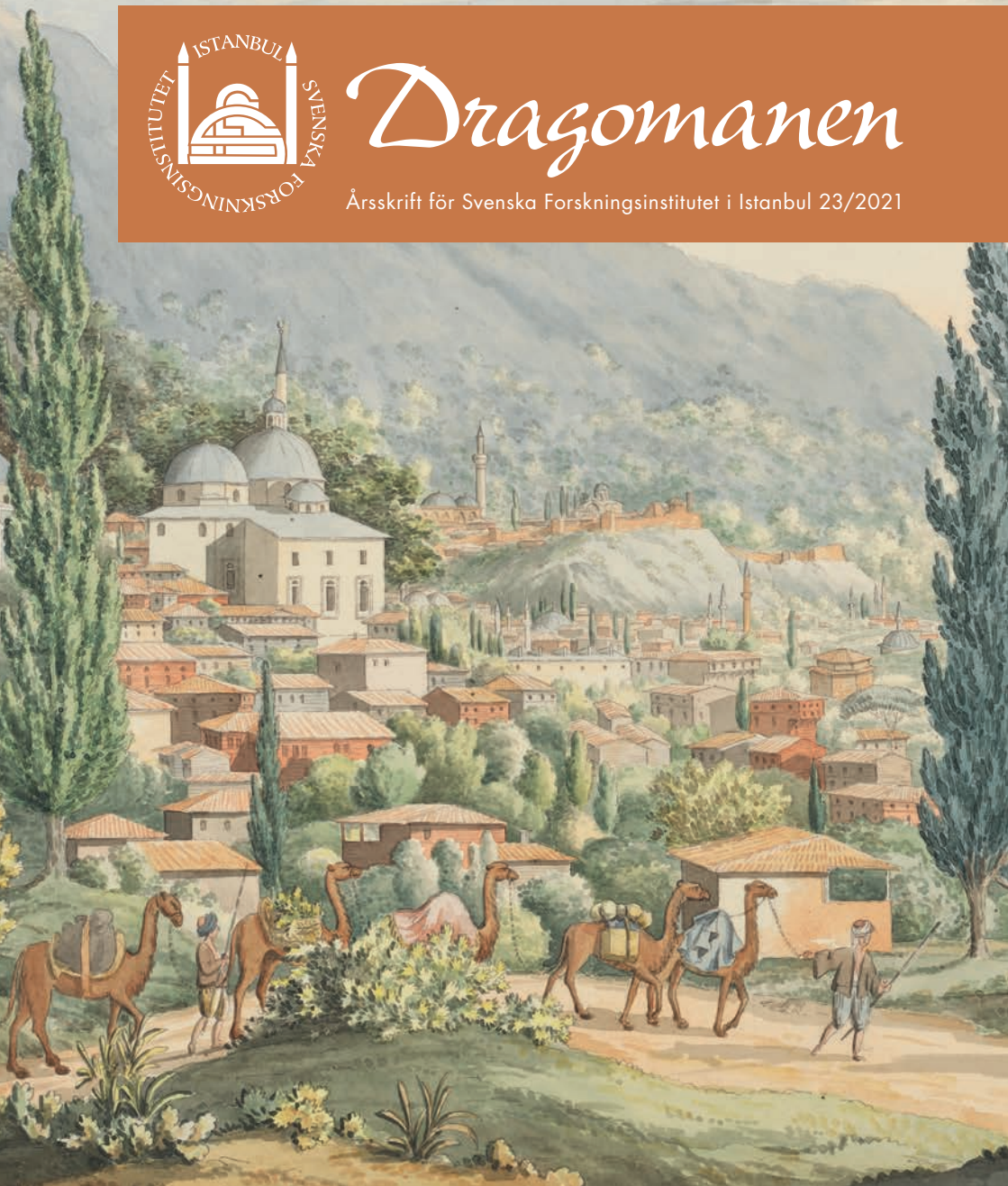
Olof Heilo (red.)

Resenärer

Dragomanen

Årsskrift för Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul 23/2021

Dragomanen

Årsskrift utgiven av
Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul &
Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner
23/2021: Resenärer
Redaktör: Olof Heilo

Serieredaktör och ansvarig utgivare:
Olof Heilo

ISSN 1402-358X
ISBN 978-91-88929-60-0

© 2021 Dragomanen, författarna och fotograferna

Omslagsbild framsida: Carl Gustaf Löwenhielm, Utsikt över staden Bursa med Emir Sultan-moskén, odaterad (1824?). Nationalmuseum, Stockholm (NMH 275/1965).
Omslagsbild baksida: Cornelius Loos, Carta öfver Orienten Med De därom gräntzande Länder (1711). Nationalmuseum, Stockholm (NM THC 9100).

Tryckeri: Bulls Graphics AB, Halmstad 2021

Dragomanen erhålles vid medlemsskap i Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner

Innehåll

Camera obscura, Laterna magica: En historia om nordbor med orienten i kikarsiktet OLOF HEILO	5
Hans Gyllenskiepps resa till Egypten: Om mötet mellan erfarenhet och texters auktoritet i den tidigmoderna egyptologin JOACHIM ÖSTLUND	15
Edvard Carleson och Carl Fredrik von Höpken i Jerusalem och Efesos PAAVO ROOS	23
Fredrik Hasselquist: Linnélärjungen som utforskade Anatolien, Egypten och Palestina SABIRA STÅHLBERG & INGVAR SVANBERG	31
Adolf Fredrik Sturtzenbeckers resa till Grekland 1784 VASSILIOS SABATAKAKIS	43
Carl Gustaf Löwenhielms vyer från Konstantinopel med omgivningar mellan 1824 och 1827 JAN VON BONSDORFF	51
Margareta Charlotta Heijdenskjöld: A Swedish Aristocrat in the Eastern Mediterranean MÁR JÓNSSON	61
Martinus Rørbye i Grekland och Konstantinopel MARTIN OLIN	75

Georg August Wallin PATRICIA BERG	89
Spillemannen på pyramiden, eller en liten fortelling om nordmenn i Egypt TONJE HAUGLAND SØRENSEN	99
Elisabeth Jerichau-Baumann: Kvinna och konstnär i Orienten KARIN ÅDAHL	110
Anders och Emma Zorn i Konstantinopel BIRGITTA SANDSTRÖM	123
Guillaume Berggren: en svensk fotograf i Istanbul TOMAS BJÖRK	131
Johan Bergman, Fredrik Martin och den svenska historisk- arkeologiska kursen i Konstantinopel 1905 FREDERICK WHITLING	153
Med hjärtat i Palestina: Hilma Granqvists liv och forskning i byn Artas SOFIA HÄGGMAN	157

Camera obscura, Laterna magica

En historia om nordbor med orienten i kikarsiktet

OLOF HEILO

Svenska forskningsinstitutet i Istanbul

Μηδὲν κάλλιον ἢ πάντα εἰδέναι (inget är skönare än att veta allt): mottot för Athanasius Kirchers *Ars Magna Sciendi sive Combinatoria* ("Allt vetande samlat, eller Den kombinatoriska konsten", 1669) står som ett något övermodigt vittnesbörd från en tid när det snarast kunde förefalla som att människan visste allt mindre ju mer hon lärde sig. Jesuiten Kircher, som under en händelserik livstid hade fördjupat sig i hieroglyfernas gåta, låtit sig firas ned i Vesuvius krater, publicerat en påkostad kartbok över Kina, etablerat ett berömt kuriosakabinett i Rom och beskrivit den tekniska uppbyggnaden av en kattorgel,¹ var på en och samma gång renässansmänniska och senkommen efterföljare till den katalanske medeltidsmystikern Ramon Llull, som försökt reducera alla fakta till ett slags algoritmer. Hans verk uttryckte en längtan efter slutenhet och fattbarhet som stod i allt skarpare kontrast till en tid av ständigt nya och alltmer komplexa upptäckter, observationer, erfarenheter och insikter.

När Kircher avled år 1680 hade Ludvig XIV lagt grunden till en absolutistisk stat med solen som allt genomträngande och förklarande symbol, och Newton var i färd med att beskriva dispersionens och gravitationens lagar. Det var ett kallt ljus som upplysningstiden börjat sprida i den lilla istidens Europa, och dess källa var höljd i dunkel, även om optimisterna hoppades på det bästa.

För kristna européer hade ljuset länge kommit från öster och söder. Medeltidens västerländska pilgrimer och korsfarare levde i förvisningen att de länder

¹ I *Musurgia Universalis* (1650) beskriver Kircher detta som ett musikinstrument där ljuden kommer från katter med olika röstlägen, och som "spelas" genom att man hamrar katterna i svansen i en sådan ordning att de tillsammans jamar en melodi. Det är oklart hur allvarligt det var menat.

som de uppsökte och hemsökte vid Medelhavet och i Mellanöstern var världens såväl fysiska som andliga centrum, källan till all vishet. Senmedeltidens kriser, osmanernas erövringar, den protestantiska kulturrevolutionen och den västeuropeiska expansionen över världshaven ledde i tur och ordning och på olika sätt till att detta mentala kosmos ritades om enligt principer som var lika mångfaldiga och motsägelsefulla som den nya tidens kartprojektioner. Det kopernikanska solsystemet fullbordade en omvälvning som lämnade fler frågor än den gav svar.

Europa triumferade, men förstod inte längre sig självt. Reformatorerna hade hoppats att en ny kyrka skulle resa sig ur påvedömetts ruiner, men tvangs åse hur kontinenten slets sönder i religionskrig och fanatism. Renässansens konstnärer hade svärmat för centralperspektivets perfektion, men barockens *trompe-l'œil*-tak manifesterade bara synpunktens fragilitet. I den mån ljuset längre kom från en bestämd plats på jorden, var det från det betraktande ögat.

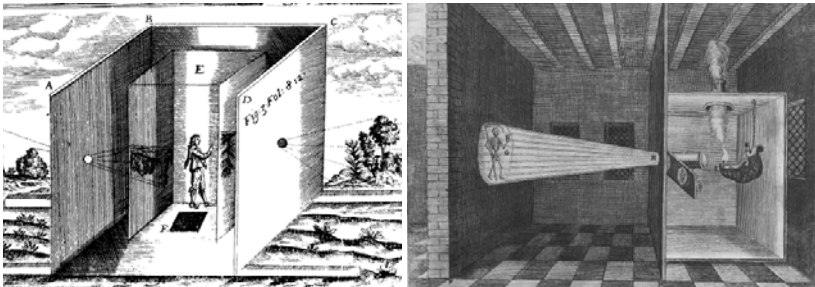

Albrecht Dürer, Tecknare med perspektivnät och rutat papper (1525). På en gång teknisk beskrivning och konstnärlig reflektion över renässansens visuella kultur, förebådar Dürers träsnitt den utveckling som skulle kulminera i kameran och illustrerar samtidigt den växande distansen mellan subjekt och objekt. Göttingen, Staatsbibliothek Niedersachsen (2°Bibl. Uff.183:1), via Wikimedia commons.

Det är ingen slump att 1600-talet såg en febril verksamhet på optikens område. Tekniska hjälpmedel för blicken fick världen att växa och krympa på samma sätt som det rent fysiska utforskandet av världshaven och erövringen av främmande länder. I Nederländerna, där filosofen Spinoza försörjde sig på att slipa linser, såg både tele- och mikroskop den dagens ljus. Det som varit ogripbart kom nära, medan okända världar öppnade sig i det som varit förtoget. Samtidigt gled sken och verklighet samman i de konstnärliga uttrycken: målare skydde inga medel för att tävla i naturtrogenhet; teaterkonsten inspirerade allt från operornas seku-

lära musik till barockkyrkornas kulissaltaren. För jesuiterna i synnerhet blev teatern ett både pedagogiskt och propagandistiskt redskap. Pjäser med moraliska budskap skulle bibringa skolpojkar ett inre ljus genom att få dem att leva sig in och ut i roller och situationer, och samtidigt slå an på en bredare publik genom storslagna framföranden, inte sällan med ljuseffekter av mera konkret slag, som konstgjorda blixtrar och fyrverkerier.

Kircher intresserade sig, föga förvånande, för den optiska tekniken och gav 1646 ut ett verk med titeln *Ars Magna Lucis et Umbrae* (ljusets och skuggornas stora konst). Det diskuterade ljus och skugga, perspektiv och illusion, reflektion och anamorfos. Bland annat beskrevs en *camera obscura*, ett mörkt rum där ljuset faller in genom ett litet hål och återkastar det som finns utanför, upp och ned precis som i ett öga. Kircher beskrev också en *laterna magica*, där konstgjort ljus används i ett likaledes mörkt rum för att projicera rörliga fantasibilder.

Principer för camera obscura och laterna magica, ur Athanasius Kirchers Ars Magna Lucis et Umbrae (1646). Wikimedia commons.

Som så ofta sammanställde Kircher kunskaper som han själv tillägnat sig på olika håll och presenterade dem på ett för samtiden lättillgängligt sätt. Camera obscura hade exempelvis beskrivits utförligt av den arabiske filosofen Ibn al-Haytham redan på 1000-talet, även om dess effekt förhöjdes först med den tidigmoderna utvecklingen av optiska linser. Medan Kircher lät experimentet utföras i ett rum (*camera* på latin), beskrev hans elev Gaspar Schott något årtionde senare en portabel variant i form av en liten låda. Under det följande seklet blev sådana "kameror" omtyckta redskap i händerna på både forskare och målare som ville dokumentera föremål eller omgivningar. De gjorde så att säga halva jobbet i skapandet av centralperspektiviska bilder, där man bara behövde fylla i konturer-

na av det som projicerades genom den linsförsedda ljusöppningen. Deras logiska vidareutveckling utgjordes av den fotografiska kameran på 1800-talet, som inte ens krävde ett mänskligt subjekt som förde pennan – det räckte med ett objektiv och en ljuskänslig projektionsyta.

Medan grundprinciperna för en *laterna magica* – ett mörkt rum, en ljuskälla, och konstgjorda figurer – påminner om Platons berömda grottlukelse eller de i det Osmanska riket så omtyckta Karagöz-spelen, var den apparatur som Kircher beskrev varken mer eller mindre än en modern projektor, där målade glasskivor genomlystes och förstörades genom en konvex lins mot en vägg. Olika varianter utvecklades under de nästföljande århundradena till dyra leksaker och sceniska apparater som fann vägen till allt från välbeställda familjers barnkammare till de populära fantasmagoriteatrarna. I Kirchers bok är det framställningar av helvetet och döden som projiceras; sannolikt ville han betona uppfinningens sedelärande möjligheter. Det kan dock inte förnekas att just magiska apparitioner skulle slå an på den breda publiken även under århundradena som följde och ända fram tills att de statiska bilderna fick konkurrens av filmen kring 1900. Spöken och andar, feer och demoner, övernaturliga och exotiska händelser och miljöer blev stående inslag i "lanternornas" bildspel.

I de två apparaternas ljuskäglor framträder, kan det tyckas, olika världar. Den ena står i dagsljusets, klarhetens och medvetandets tecken och ger uttryck för en empirisk verklighet och universaliserbar sanning utanför boxen. Den andra bejakar natten, illusionen och drömmen, vare sig i introspektivt syfte eller för att förmedla ett slags esoterisk kunskap. Men tekniskt sett är båda speglingar av det mänskliga ögat: de förutsätter slutenhet lika väl som öppenhet, mörker lika väl som ljus, ett inre lika väl som ett yttre varande. Vid närmare betraktande är det kanske snarare så att de kompletterar och attraherar varandra, att båda ersätter något som den andre saknar. Väggarna kringskär iakttagelsen; det utåtblickande ögat ser inte sig självt. Moderna linser kan skärpa och förstora det som passerar ljusöppningen, men den fenomenologiska frågan vad de projicerar eller vem som observerar, och var dokumenterandet av en yttre verklighet skiljer sig från manifesterandet av en inre, förblir lika för- som postmodern. Vår digitala tidsålders upptagenhet vid artificiell intelligens och virtuell verklighet är bara det senaste utslaget för en och samma grundläggande osäkerhet om hur subjekt och objekt sammanhänger och ytterst genererar varandra.

Resenärens blick

Det öppet formulerade ämnet för årets nummer av *Dragomanen* – Resenärer – kan verka förföriskt och frustrerande efter nästan två år under vilka den globala rörligheten inskränkts. Medan pandemin pågått har lärda svenska läsare kanske ägnat en och annan tanke åt Uppsalaprofessorn Samuel Ödmann (1750–1829), som till följd av verklig eller upplevd sjuklighet tillbringade större delen av sitt liv sängliggande, men som genom böcker, brev och ett vittförgrenat nätverk av kollegor och adepter ändå förvärvade anseende om en värld han själv aldrig förunnades besöka. Tack vare Google och Zoom, och en generös open-access-policy hos många bibliotek och muséer världen över, kan numera envar bli sin egen Ödmann. Samtidigt visar som bekant utbredningen av fejkade nyheter, konspirationsteorier, kunskapsförakt och algoritmiska ekokammare på teknikens inneboende dubbelhet: inne i grottan kan det ibland visa sig svårt att skilja den ena verkligheten från den andra.

De resenärer som vi kommer att möta i detta nummer färdades fysiskt, och inte främst genom bilder och berättelser, från Norden till Levanten, mot bakgrund av framväxande intressen och ökade kunskaper om världen i ett globalt perspektiv. Politiska och ekonomiska, sociala och könade, kulturella och religiösa, tekniska och mediala faktorer bestämde deras rörelsemönster. Gemensamt för dem alla är att de lämnade vittnesbörd om vad de såg och mötte som på olika sätt speglade deras egen utblick: vare sig syftet med deras resor och vistelser var att kartlägga flora och fauna, fånga pittoreska landskap och exotiska vyer, studera antika ruiner och folklig kultur, eller föreviga sig själva och andra i personliga och iscensatta porträtt, fungerar även de som *camera obscura* och *laterna magica* till en för oss främmande värld. Blandningen av vetenskapliga och konstnärliga blickvinklar är medvetet vald: avsikten har inte varit att skilja dokumentation från projektion, utan att närma oss en samling resande nordbor med samma blandning av nyfikenhet och distans som de visade östra Medelhavets länder och människor. Upplägget är historiskt, men grundtonen kunskapsteoretisk: det handlar om varseblivning, gestaltning och förståelse av en värld i förändring.

Varför Norden och Levanten? Europeiska receptioner av Orienten studeras ofta utifrån ett öst-västligt raster där subjekt och objekt tillskrivs åtskilda roller – västerlänningen är förnuftig, framåtblickande, aktiv och erövrande, orientalen är drömsk, inåtvänd, passiv och exponerad. Men det finns en annan geografisk dikotomi som träder i dagen senast vid tiden för trettioåriga kriget, när Europas

stormakter vänder bort blicken från Medelhavet; när Frankrike, England och Holland börjar göra Spanien och Portugal rangen stridiga på världshaven; när Osmanska rikets makt imploderar i Östeuropa till förmån för Ryssland. Sverige genomgår under just denna epok en kortvarig men ödesmättad stormaktstid, beledsagad av en kraftig legendbildning kring det mytiska och magiska Norden. Genom Gustav II Adolfs protestantiska propaganda, Rudbecks *Atlantica* och Voltaires biografi över Karl XII löper en idé om nordbor som otämjda, naturliga, rättframma och klartänkta, i motsats till de hierarkiska, konstlade, lömska och vidskepliga sydlänningarna. Arketyperna grenslar i båda fallen de öst-västliga demarkationerna och bildar nya föreställningar om det egna och främmande. De två imperier i Europas periferi – det svenska och det osmanska – som efter 1700 söker närmare kontakt med varandra, framstår ibland som befriande ohämmade av de fördomar som grumlar andras kameralinsner, ibland som hjälplöst fångade i sina egnas och varandras statiska glasbilder. Men även dubbelexponeringen av klichéer kan ibland ge ett oväntat djup åt projektionerna.

Cornelius Loos, Plan de Constantinople, c. 1710. Nationalmuseum, Stockholm (NM THC 9101).

Det är i denna brytningstid som numret tar sin början. De första två artiklarna, av Joachim Östlund och Paavo Roos, behandlar resor med direkt anknytning till de svensk-osmanska kontakterna. Hans Gyllenskiöpp (1687–1738) ingick i den första av tre orientexpeditioner – ledd av Cornelius Loos (1686–1738) – som Karl XII finansierade under sin exil i Osmanska riket 1710–1714, medan Edvard Carleson (1704–1767) och Carl Fredrik von Höpken (1713–1778) ledde de förhandlingar med Höga porten som ledde till skapandet av en svensk legation i Konstantinopel 1735. Alla tre dokumenterade de antika monument i respektive Egypten, Palestina och Smyrna utifrån en förståelsehorisont som ännu inte frigjort sig från den bibliska, men identifierade sig samtidigt tydligt med en ny tids kritiska betraktelsesätt. Med de nästföljande två artiklarna av Sabira Ståhlberg, Ingvar Svanberg och Vassilios Sabatakakis förflyttar vi oss till 1700-talets senare hälft och rakt in i upplysningsprojektet. Fredrik Hasselquist (1722–1752) reste även han till Egypten, Palestina och Smyrna, men i en helt annan avsikt än föregångarna: han skulle dokumentera områdets flora och fauna för sin lärofader Linné. Adolf Fredrik Sturzenbecker (1757–1784) däremot bereste Thessalien i fotspåren av arabisten och grecisten Jacob Jonas Björnsthål (1731–1779) och beskrev städer, kloster och monument i det osmanska Grekland, en för dåtida européer mestadels okänd värld som långsamt börjat ta plats i det allmänna medvetandet till följd av en uppvaknande konstnärlig och litterär filhellenism.

Med början i franska revolutionen och slutpunkt i det grekiska frihetskriget drabbades både Europa och Mellanöstern av en rad omfattande och sinsemellan sammanhängande systemkriser, där upplysningstidens ljus slutgiltigt förbyttes i romantikens hetta. I Jan von Bonsdorffs och de därpå följande artiklarna av Már Jónsson, Martin Olin och Patricia Berg, har vi kommit in i det postnapoleonska Europa, som inte vet hur det ska finna sig politiskt tillrätta vare sig med eller utan det Osmanska riket, och där en vilja att avgränsa sig från Orienten som väsensfrämmande och oförenlig med den frambrytande moderniteten möter en gnagande känsla av att man själv faktiskt inte känner sig vidare hemma i moderniteten. Carl Gustaf Löwenhielm (1790–1858) tjänstgjorde 1824–1827 vid den svenska legationen i Konstantinopel, och hans efterlämnade akvareller från viselsen tycks åtminstone delvis motsäga de brev, dagböcker och minnen där han uttrycker sitt missnöje med platsen. En svensk aristokrat som några år senare besökte det nyligen självständiga Grekland och Osmanska riket, var Margareta Heijdensköld (1781–1834) och av de brev hon kvarlämnade (hon dog under resan) framträder en bild av en alltmer, men inte alltför, lättillgänglig Levant, dit

förmögna resenärer börjat utvidga sina klassiska *grand tours*. Som den danske guldåldersmålaren Martinus Rørbye (1803–1848) visar, går mönstret igen bland de nordiska konstnärskolonierna i Rom, vars medlemmar vid samma tid sökte sig österut efter nya och oexploaterade motiv. Den finländske arabisten Georg August Wallin (1811–1853) däremot färdades djupt in i Mellanöstern – inte enbart Levanten – under fingerad muslimsk identitet och undvek internationella sammanhang. När han återvände till Europa var det i eftersvaller till 1848 års revolutioner och i en viss känsla av alienation inför den egna kontinenten.

Decennierna närmast efter 1800-talets mitt firade globaliseringen triumfer. Världsutställningarna attraherade varor och människor från jordens alla hörn, järnvägar och ångfartyg ökade den lokala och globala mobiliteten hos allt bredare folklager, telegrafer och tryckpressar skapade ett realtidsmedvetande om vad som skedde runt hela planeten. I 1860-talets slut, när den norske violinisten Ole Bull (1810–1880) framförde *Säterjäsentans söndag* på toppen av Cheopspyramiden, och den preussisk-danska konstnärinnan Elisabeth Jerichau-Baumann (1819–1881) avporträtterade den osmanska elitens familjer i deras harem i Istanbul och Kairo, var världen en mycket annorlunda plats än den hade varit i Gyllenskiepps eller ens Wallins dagar. Orienten hade nu blivit ett populärt turistmål, dit européer for för att flanera i basarer och bestiga pyramider, och på samma gång ett slags handelsvara, som genom orientalismens bilder, föremål och böcker fann vägen till de borgerliga hemmen. Som Tonje Sørensen och Karin Ådahl visar i sina artiklar, var det inte bara människor och föremål utan även fördomar och klichéer om länder och kulturer som reste och förmedlades på detta sätt. En delvis annorlunda bild framträder i Birgitta Sandströms och Tomas Björks artiklar. Det nygifta paret Anders (1860–1920) och Emma (1860–1942) Zorn vistades vintern 1885–1886 i den osmanska huvudstaden, en tid som skulle visa sig viktig och formativ för dem båda. Fotografen Guillaume (Wilhelm) Berggren (1835–1920) kan inte egentligen kallas resenär: han var bosatt och verksam i Istanbul. Däremot var många av hans kunder resenärer (bland annat just paret Zorn) som ville avporträtteras sig under besök i staden, eller skicka hem och ta med sig vyer därifrån. Berggrens fotografier rymmer sitt beskärda mått av orientalism, inte minst porträtten av nordbor i ”turkiska” kläder, men han dokumenterade också med fin skärpa ett osmanskt rike i ett tillstånd av snabb modernisering.

Med numrets två sista artiklar sluter sig cirkeln från konst till vetenskap igen. Frederick Whitting ger en exposé över det ökande akademiska intresse för östra Medelhavsområdet som skulle resultera i bildandet av Svenska Orientsällskapet

1921 och grundandet av det första, kortlivade svenska forskarhemmet i Istanbul 1922–24. Sofia Häggman ger i sitt porträtt av den finländska etnologen Hilma Granqvist (1890–1972) ett exempel på nordisk folklivsforskning i 1920-talets Palestina. Intressant att notera är det motiv att komma Bibelns folk och länder närmare som låg till grund för hur hennes forskningsuppgift först formulerades, och hur hon som fjärde kvinna i numrets mansdominerande samling av resenärer fick kämpa för att göra sin röst hörd: vissa saker hade förändrats påtagligt lite.

Läsare som är insatta i den historia som tecknats här kommer att känna igen en del, och förmodligen sakna mycket annat. En heltäckande bild är inte möjlig inom det format som årsskriften erbjuder; det har varit privilegierande nog för redaktören att kunna samla en liten del av den forskning som görs inom ämnet, och att bidragen insänts med en sådan entusiasm och generositet. Jag vill avsluta med att rikta ett varmt tack till alla skribenter, och hoppas att våra läsare finner lika stort nöje i detta nummer som jag själv har haft av att sammanställa det.

Martinus Rørbye, Græsk skrivende dreng (1838). Bruun-Rasmussen.dk, via Wikimedia Commons.

Til Österland wil jag fara, der bor Aldrakres
flän min, öfwer berg och djupa dalar, Allt
under så gröner En Lind.

2. Allt för min kärastes hydda, Der står två
trädn så grön, Som alltid äro beprydda med Fruk-
ter som lukta så skön.

3. De grönskas både Winter och Sommar i
Lundenom der de stå. Det ena bår Muskotter-Blom-
mor, Det andra Negaror uppå.

4. Der är en Haga planterad, efter et högt för-
stånd, Med Trån och Orter förmerad Som jag
ei beskriwa kan.

5. Jag måste och icke förslömma, Den Sjöna
Eristalleflod, De lefwandes wattu- strömmar
som suktar Trädernas Rot.

6. I medio af den Hage, Der står en lifsens
Bom, bår toli slags frukter å rade, Och löfwen
är läkedom.

7. Dess Frukter är som Lustgårdars, Beprydda
med härliga lukt, Med Nardus, Saffran och Call-
mus, Som gifwa en härligan lukt.

8. Der står och Hälso-brunnen En lefwande
fridlla klar, Hvars life icke är sunnen, Som
Salomon skrifwit har.

9. Min själ du gör dig redo, Den samma vägen
at gå, öfwer berg och torra Hedar För'n natten
faller öf på.

"Til Österland wil jag fara", svensk andlig visa från 1700-talet. Skillingstryck,
landsbiblioteket i Växjö (GS 2006), via Svenskt Visarkiv (mikrofilm 512)
<https://katalog.visarkiv.se/lib/views/visolat/ShowRecord.aspx?id=562206>.

Hans Gyllenskiepps resa till Egypten

Om mötet mellan erfarenhet och texters auktoritet i den tidigmoderna egyptologin

JOACHIM ÖSTLUND

Lunds universitet

Europeiska handelsmän hade länge utfört sitt värv i Egyptens hamnstäder, men fram till 1700-talets första hälft hade endast få européer besökt landets inre delar. Det gällde även för en man som Athanasius Kircher (1601–1680), som i följd av sina studier i pyramider och hieroglyfer ibland har kallats för ”egyptologins fader”, trots att han själv aldrig besökte landet.

Denna artikel uppmärksammar en svensk aktör som ingick i den första vågen av europeiska studier av forntida lämningar i Egypten, den svenske karolinen Hans Gyllenskiepp (1687–1738). Han deltog i den första av inalles tre svenska orientexpeditioner som Karl XII tog initiativ till under sin exil i Osmanska riket 1710–14. Syftet här är att diskutera Gyllenskiepps bidrag till den tidigmoderna egyptologin genom hans beskrivning och teckning av Cheopspyramiden.

I svensk forskning har orientexpeditionerna varit föremål för studier av Karl Uno Nylander, Ewert Wrangel, Erik Green och Christian Callmer.¹ På senare år har i synnerhet den första expeditionen, som leddes av Cornelius Loos (1686–1738) stått i fokus för en djupgående och rikt illustrerad samlingsvolym under redaktion av Karin Ådahl.² Även erfarenheterna från den andra expeditionen,

¹ Nylander 1889, Wrangel 1931, Gren 1945, Callmer 1985.

² Ådahl 2019.

som leddes av Michael Eneman (1676–1714), har återberättats och fördjupats.³ Däremot saknas det ett samlat grepp om den kunskap som genereras av de svenska studierna av det forntida Egypten.⁴

Egypten på kartan

Europeiska Egyptenresenärer förenades i ambitionen att dokumentera de egyptiska monumentens utseende, funktioner och historia. I sina studier hade de att förhålla sig till äldre texter som också beskrev det forntida Egypten, inte minst antika författare som Herodotos och Diodorus Siculus. Detta var självklara och viktiga auktoriteter. Bibelns texter kunde de inte heller bortse från. Bibeln innehöll inte bara beskrivningar av Egypten och dess historia, utan definierade även historisk tid. Enligt Bibeln var världen inte mer än omkring 6000 år – även om det under 1700-talet började dyka upp tvivel på att dessa tidsangivelser kunde stämma.⁵ Eftersom de egyptiska kungadynastierna gick längre tillbaka än den bibliska tidsangivelsen för syndafloden, kunde således studiet av Egyptens forntid rubba den kristna historiesynen, och i förlängningen hela samhällsordningen. Vid slutet av 1600-talet växte sig samtidigt nya vetenskapliga ideal fram, grundade på den cartesianska filosofin; ideal som vädrade skepsis mot auktoriteter och hyllade en empiribaserad bevisföring.⁶

Egypten var kort sagt inte främmande för européerna, utan ingick som en viktig plats och referenspunkt i det europeiska historiemedvetandet. Den forntida egyptiska civilisationen hyllades för sin visdom, både i den klassiska litteraturen och i Bibeln. Pyramiderna på Gizaplatån var kända som några av antikens sju underverk, men nämns däremot inte i Bibeln. Även i illustrerade historieverk från 1600-talet placeras de endast i periferin för blickfånget, och då i fyrkantig form som hänvisning till Josefs sädesförråd.⁷ I Sverige menade göticisten och

³ Se exempelvis Östlund 2008.

⁴ Denna text är skriven inom ramen för projektet "The Early Years of Egyptology. Tracing the roots and routes of Swedish scientific knowledge of Ancient Egypt, c. 1710–1740" vid Lunds universitet.

⁵ Se exempelvis Jensen 2000 med exempel på kritiker som Polhem, Celsius och Linné.

⁶ Michael Eneman företrädde denna kunskapssyn: jfr Östlund 2008.

⁷ Se exempelvis *Tyska kejsarrikets historia, Judiska, Persiska, Romerska och Svenska historien* (ca 1650–1699). Det finns även teckningar attribuerade till den senare drottning Ulrika Eleonora d. y. för att illustrera *Christliche Fürstenlehre*, en historisk-biblisk lärobok tryckt 1698 och 1702 på uppdrag av hennes farmor, änkedrottningen Hedvig Eleonora.

rikets främste patriot, Olof Rudbeck, i sitt fyrbandsverk *Atlantican* (1677–1702) att det var ”hyperboréer” från det forntida Sverige som hade spridit sin visdom till Egypten.⁸ Även om Rudbecks idéer redan ifrågasattes i hans samtid var detta föreställningar som var tillgängliga för Hans Gyllenskiepp.

Tidigmodern egyptologi

I internationell forskning används numera termen ”tidigmodern egyptologi” för att beskriva kunskapsformeringen om det forntida Egypten. Bland viktiga europeiska bidragsgivare till denna räknas resenärer som den engelske poeten Georg Sandy (1578–1644), den engelske astronomen John Greaves (1602–1652), den tyske teologen Johann Michael Vansleb (1635–1679), den nederländske målaren Cornelius le Bruijn (1652–1726), den franske generalkonsuln i Kairo Benoît de Maillet (1656–1738) och den brittiske antikvetaren Rickards Pocockes (1704–1765). Den kunskap som producerades av deltagarna i de tre svenska orientexpeditionerna saknas däremot i internationell diskussion.⁹

Den tidigmoderna egyptologins karaktäriseras å ena sidan av esoteriska och neoplatonska tolkningar av egyptisk visdom och hieroglyfer från klassiska författare och kyrkofäder;¹⁰ å andra sidan av de mer nedtonade och avvägda kulturhistoriska läsningarna som hämtade inspiration från Plinius, Herodotos och Diodorus Siculus.¹¹ Forskningen menar även att sextonhundratalets egyptologi gick mot ökad skepsis gentemot såväl esoteriska försök att rekonstruera en form av förlorad egyptisk visdom, som mot trovärdigheten hos antika författare.¹²

Ett typiskt karaktärsdrag för den nya tiden visar också intresset av att mäta pyramidernas exakta dimensioner, något som John Greaves gav ett betydelsefullt bidrag till – inklusive Cheopspyramidens genomskärning – i verket *Pyramido-*

⁸ Rudbeck 1679, 692.

⁹ Thompsons 2015; Bednarski, Dodson, och Ikram 2020. Forskningen om egyptologins historia är en relativt ung vetenskaplig disciplin vars startpunkt har satts till Warren D. Dawsons inflytelserika bok *Who was who in Egyptology*, från 1951 (jfr Dawson, Uphill, och Bierbrier 1995).

¹⁰ Allen 1990; Gentile 1999; Salaman 2001.

¹¹ Curran 2007, 15–26; Stolzenberg 2013, 41–48; Iversen 1961, 57–123; Dannenfeldt 1959, 8–9; Allen 1960, Shalev 2002; Curran and Grafton 1995.

¹² Weinberg 1988; Quantin 2009, 147–8, 236; Levitin (kommande) chapters 3, 6; i allmänhet, se Grafton 1992.

graphia (1646). Den internationella forskningsdiskussionen handlar i flera fall om vilken betydelse som resenärer spelade i denna förändring, om den kan hänföras till antikvarisk observation av det ”verkliga Egypten” eller om den snarare låg i tidens textkritiska studier av kanoniska texter.¹³

Hans Gyllenskiepps bidrag till egyptologin

Resor till Heliga landet var inte helt okontroversiella ur ett svenskt och lutherskt perspektiv. Ett besök fick nämligen bara genomföras om syftet var vetenskapligt eller motiverades av studier. Pilgrimsresor hade förbjudits vid riksdagen i Västerås 1544 eftersom de ansågs vara vidskepliga.¹⁴

Den första orientexpeditionen lämnade Bender i januari 1710. Hans Gyllenskiepp var den yngste expeditionsmedlemmen av tre; de övriga två var Conrad Sparre och Cornelius Loos – båda var skickliga tecknare och officerare i den karolinska armén. Hans Gyllenskiepp var en son till en nyadlad kommandör vid amiralitetet och tjänstgjorde som löjtnant vid Livgardet, och även han skicklig i ritkonsten. I deras uppdrag ingick att resa till Jerusalem och Egypten för att ”taga uti ögenesikte de där befintlige rariteter och monumenter, dem de skulle avrita”.¹⁵ Samtliga deltagare producerade egna texter och teckningar från expeditionen, vilket i praktiken sannolikt utgjorde en kollektiv kunskap. Av teckningarna av Cheopspyramiderna bär två av fyra Cornelius Loos omisskännliga uttryck, varav en har Hans Gyllenskiepps namnteckning. Den fjärde teckningen är anonym och kan antingen ha Sparre eller Gyllenskiepp som upphovsperson. De två senare teckningarna är större än Loos och de använder även en annan måttenhet, ”cubits” och ”inches” istället för ”toises” som hos Loos.

Av kvarvarande texter från expeditionen så producerade Gyllenskiepp den kortaste. Det rör sig om en reseskildring som förklaras vara skriven på kungens order och ”uti Guds namn” samt redogör för en resa tillsammans med drabanten Cornelius Loos och kaptenen Conrad Sparre. I uppdraget ingår att besöka ”Christi Graff”, att observera antikviteter i Jerusalem såväl som ”andra orter uti *terra sancta*” samt i ”Asien” besöka remarkabla städer under färderna mot

¹³ Levitin 2015.

¹⁴ Murray 1969, 17, 46, 83.

¹⁵ Wrangel 1931, 12f.

Jerusalem. Det förklaras att Cairo utgör ett viktigt resmål där "alla antiquiteter" skall observeras. Resan redovisas efter datumangivelsen för ankomsten till olika orter och ibland med någon kort kommentar. Den 21 maj 1710 anländer de till Alexandria i Egypten. Gyllenskiepp skriver att

Häriifrån reste de den 26, och kommo dagen därpå til Rosette. Dädan gingo de på Nilströmmen til Cairo, hwaräst de ankommo d. 2 Junii. De besågo de i nejderna häromkring warande Pyramider och andra märkwärdigheter.

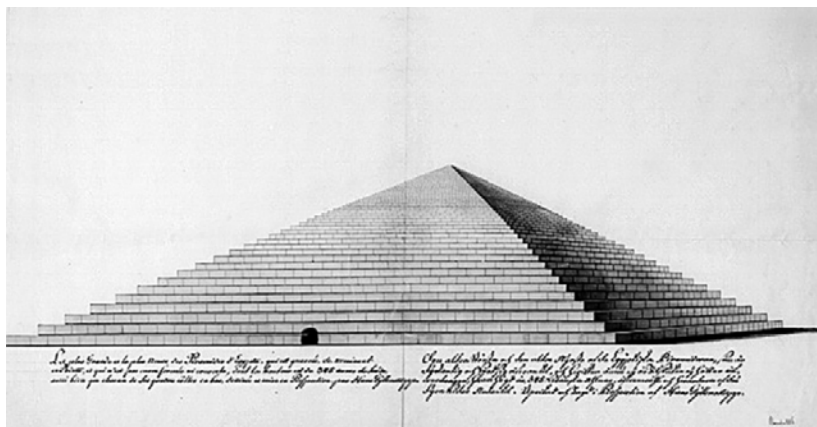
Utförligare än så är inte Gyllenskiepp. Av skildringen kan det ändå konstateras att syftet med resan till "terra sancta", det vill säga det Heliga landet, var att utföra studier av sevärdheter tillhörande den bibliska historien. Beskrivningen bär således en tydlig luthersk tidsprägel.

Kortfattad är även den information som kan utläsas av den text som pryder den teckning som signets av Gyllenskiepp av Cheops pyramid, från den norra sidan. Dess platta utseende skiljer sig från Loos och den anonyma teckningens geometriskt korrekta avbildning av Cheops pyramid, men anges vara "avritad och lagd i perspective". Möjligen avser Gyllenskiepp att visa hur den upplevs genom att se den framför sig. Därav dess mer platta form. Två texter på teckningen, en på franska och en på svenska, förklarar att detta är den "allra högsta och nyaste av de egyptiska piramiderna" samt att "sidans höjd är 346 svenska alnar".¹⁶ Den fjärde pyramidteckningen av Cheops – som kan ha varit utförd av Gyllenskiepp – har en längre beskrivande text på franska.¹⁷ Det som gör denna beskrivande text särskilt intressant är dess koppling till både den bibliska historieskrivningen och till de antika författarnas studier av pyramidens tillkomsthistoria. Större delen av texten ägnas dock av att ange pyramidens mått, även i svenska alnar och tum, vilket får ses som en indikation på det geometriska kunskapsintressets prioritet. För pyramidens historicitet hämtas stöd både från Bibeln som antik kunskap. Den bibliska historiesynens auktoritet framträder när det förklaras att pyramiden restes av den farao som drunknade efter att ha förföljt

¹⁶ Hans Gyllenskiepps teckning: Giza, Cheops pyramid, vy från norr. Nationalmuseum, Stockholm. NH THC 886. Mättet 346 svenska alnar anges vara längden på sidan av Cheops pyramid enligt Conrad Sparres beskrivande text. Se Gjörwell 1761–65, 32.

¹⁷ Giza, Cheops pyramid, vy från norr av okänd hand. Nationalmuseum (NM THC 887).

israeliterna genom Röda havet.¹⁸ Uppgiften att bygget skulle ha tagit tjugo år för trehundrasextiotusen arbetare kan hänföras till Diodorus Siculus' *Bibliotheca*.¹⁹ Texten tillägger att pyramiderna på Gizaplatån är ”superbes monuments”.

Hans Gyllenskiepp, Giza, Cheops pyramid, vy från norr. Nationalmuseum (NH THC 886), med tack till Ersu Pekin.

Sammanfattning

Utifrån ett relativt tunt källmaterial kopplat till Hans Gyllenskiepp är det möjligt att avläsa intressanta diskursiva kopplingar i produktionen av historiska narrativ i tidens antikvariska dokumentation – här definierat som en tidig-modern egyptologi. I denna ingår valda delar av biblisk historiesyn, antika författares observationer, och inte minst det geometriska kunskapsintresset. Viktig är avsaknaden av referenser till Kirchers esoteriska analyser, liksom de vågade götiska tolkningarna av Olof Rudbeck. Ett lutherskt arv framträder genom att Gyllenskiepp i sin reseberättelse betonar att resorna till det Heliga landet utförs

¹⁸ "L'opinion commune est que le Roi qui l'a faite faire est ce pharaon qui, par le jugement de Dieu, fût noyé avec toute son armée, lorsqu'il poursuivait les enfants d'Israël qui étaient alors le peuple élu de Dieu.", se teckning i Nationalmuseum, Stockholm NHM THC 887.

¹⁹ Diodorus Siculus 1990, 219.

i namn av vetenskapen. Hans yrke som fortifikationsofficerare med blick för geometri och matematik framgår också av teckningen.

Sammantaget illustrerar Gyllenskiepps material hur det förmoderna studiet av det forntida Egyptens monument innebar en balansakt mellan olika auktoritativa texter och tillvägagångssätt för att beskriva och ge mening åt det man såg. Gyllenskiepps betoning av just pyramiderna innebär ett avsteg från den rent bibliska förståelsen av Egypten och dess historia. Det var dock ännu långt kvar innan de bibliska berättelserna skulle hamna i skuggan av den hegemoniska roll som pyramiderna numera har i synen på Egyptens forntid.

Litteraturhänvisningar

- Allen, Don Cameron (1960). "The predecessors of Champollion." *Proceedings of the American Philosophical Society* 104.5, 527–547.
- Allen, Michael J. B (1990). "Marsilio Ficino, Hermes Trismegistus and the Corpus Hermeticum", i: Henry, John, och Sarah Hutton (red.), *New Perspectives on Renaissance Thought: Essays in the History of Science, Education, and Philosophy*, London: Duckworth, 38–47.
- Bednarski, Andrew, Aidan Dodson, and Salima Ikram (red.) (2020). *A history of world Egyptology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Callmer, Christian, (1985). *In Orienten: svensks färdar och forskningar i den europeiska och asiatiska Orienten under 1700-talet*, Stockholm.
- Curran, Brian, och Anthony Grafton (1995), "A fifteenth-century site report on the Vatican obelisk", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 58, 234–48.
- Curran, Brian (2007). *Egyptian Renaissance: The Afterlife of Egypt in Early Modern Italy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dannenfeldt, Karl H (1959). "Egypt and Egyptian antiquities in the Renaissance." *Studies in the Renaissance* 6, 7–27.
- Dawson, Warren R., Eric P. Uphill, och Morris Leonard Bierbrier (red.) (1995). *Who was who in Egyptology*. London: Egypt exploration society.
- Diodorus Siculus (1990). *The antiquities of Egypt: a translation with notes of book I of the library of history of Diodorus Siculus* (övers. Edwin Murphy). Transaction Publishers, 1990.
- Gentile, Sebastiano (1999). *Marsilio Ficino e il ritorno di Ermete Trismegisto*. Florens: Centro Di.
- Gjörwell, Carl Christoffer (1761–65). *Nya svenska biblioteket, utgivet af Carl Christof. Gjörwell*. Stockholm: Peter Hesselberg.
- Grafton, Anthony (1992). "Joseph Scaliger et l'histoire du Judaïsme Hellénistique", i Grell, Chantal och François Laplanche (red.) *La république des lettres et l'histoire du Judaïsme antique, XVIe-XVIIe siècles*. Paris: Presses Université Paris-Sorbonne, 51–63.
- Gren, Erik (1945). "Bidrag till Michel Enemans biografi: studier och bokförvärv", *Donum Grapeanum: festskrift tillägnad Anders Grape på sextiofemårsdagen den 7 mars 1945*, Uppsala.
- Iversen (1961) *The Myth of Egypt and Its Hieroglyphs in European Tradition*. New Jersey: Princeton.
- Jensen, Ola W (2000). *Forntid i historien. En arkeologihistorisk studie av synen på forntid och forntida lämningar, från medeltiden till och med förupplysningen*. Göteborg: Göteborg University Press.

- Levitin, Dmitri (2015). "Egyptology, the limits of antiquarianism, and the origins of conjectural history, c. 1680–1740: New sources and perspectives." *History of European Ideas* 41:6, 699–727.
- Levitin, Dmitri (kommande), *Ancient Wisdom in the Age of the New Science: Histories of Philosophy in England, c. 1640–1700*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Murray, Robert (1969). *Till Jorsala. Svenska färder under tusen år*. Stockholm: Verbum.
- Nylander, Karl Uno (red.) (1889). *Resa i Orienten 1711–12 af Michael Eneman*. Uppsala: W Schultz.
- Rudbeck, *Atland*, vol 2, 692.
- Quantin, Jean-Louis (2009). *The Church of England and Christian Antiquity*. Oxford: Oxford University Press.
- Salaman, Clement (2001). "Echoes of Egypt in Hermes and Ficino", in Allen, Michael J. B., Valery Rees och Martin Davies (red.) *Marsilio Ficino: His Theology, His Philosophy, His Legacy*. Leiden: Brill, 115–36.
- Shalev, Zur (2002). "Measurer of All Things: John Greaves (1602– 1652), the Great Pyramid, and Early Modern Metrology", *Journal of the History of Ideas* 63, 555–75.
- Stolzenberg, Daniel. *Egyptian Oedipus: Athanasius Kircher and the secrets of antiquity*. University of Chicago Press, 2013.
- Thompsons, Jason (2015). *Wonderful things. A history of Egyptology 1: from Antiquity to 1881*. Cairo: The American University in Cairo Press.
- Weinberg, Joanna (1988), "The Quest for the Historical Philo in Sixteenth-Century Jewish Historiography", i Rapoport-Albert, Albert, and Stephen Zipperstein (red.), *Jewish History: Essays in Honour of Chimen Abramsky*. London: P. Halban, 163–87.
- Wrangel, Ewert (1931). "De första svenska orientexpeditionen och Cornelius Loos' teckningar i Nationalmuseum", *Karolinska Förbundets Årsbok*.
- Ådahl, Karin (red.) (2019). *Cornelius Loos in the Ottoman World*, Stockholm: Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul.
- Östlund, Joachim (2008). "Ethos i vetenskapen. Vetenskapliga hållningar i Michael Enemans Resa i Orienten 1711–12." I Cronberg, Marie Lindstedt, and Catharina Stenqvist (red.) *Förmoderna livshållningar. Dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen*. Lund: Nordic Academic Press, 259–275.

Edvard Carleson och Carl Fredrik von Höpken i Jerusalem och Efesos

PAAVO ROOS
Lunds universitet

När Edvard Carlson (1704–1767, senare adlad Carleson) avreste till Medelhavet och Osmanska riket år 1732 var det inte för att se och uppleva eller beskriva. Carlson hade getts i uppdrag av kommerskollegiet att utreda möjligheterna till ökad handel inom området och även upprätta förbindelserna med Turkiet, som var något frostiga efter Karl XII:s död. Som reskamrat fick han kammarkollegiets president von Höpkens son Carl Fredrik (1713–1778). Resan gick genom Tyskland, Holland, Frankrike, Italien och Egypten och tog närmare två år. Under den företogs ett par separata exkursioner som resulterade i resebeskrivningar. Den ena företogs i juli-augusti 1733 från Jaffa till Jerusalem och åter, den andra i februari 1734 från Smyrna till Efesos och Scalanova och tillbaka.

De båda skildringarna har rönt avsevärt olika öden efter sin tillkomst. Färden till Jerusalem utgavs som *Twänne stora svenska herrars Rese-beskrifning, ifrån Cypern, til Asien, Förlofvade Landet och Christi Graf, jämte andra märkvärdiga orter och namnkunniga ställen, med chronologiske, genealogiska och geografiska anmärkningar uppsatte af L. R.* redan år 1768, alltså strax efter Carlesons död, och följdes av otaliga senare upplagor. Däremot blev *Beskrifning öfver resan till Ephesus och Scalanova*, som är daterad 1737, inte utgiven förrän 2007.

Skildringen om färden till Jerusalem är sådan som den föreligger egentligen en märklig skrift. Den är alltså utgiven av L.R., vilket innebär Lorents Rebréen (1748–1813), och endast hälften av det utgivna häftet utgörs av resenärernas skildring, föregången av utgivarens långa företal. Utöver en tvåsidors uppräknings av dignitärer består detta av en historik om runstenar och vikingar med klagomål över korstågen som ”utblottade sina länder på folk och penningar och hade så

när förstört vår världsdel". Detta jämförs med Karl XII:s förtjänstfulla företag att sända ut lärda män som skulle hämta kunskaper och vad som skulle befrämja vetenskaperna samt gagna lärda samfund. Han nämner Silfvercrantz, Eneman, Benzeli¹ och Carleson, av vilka den sistnämnde ju företog sin resa flera år efter kungens död. I samband med omnämnandet av Eneman är en sex sidor lång fotnot införd, bestående av dennes skildring av Konstantinopel, som sedan inte blev inkluderad i volymen med Enemans reseskildring när den kom ut 1889.² Företalet slutar med en redogörelse för Carleson där vi kan läsa att han författade en "tractat om möjligheter att inrätta fabriquer och manufacturer uti Sverige" och att han dubbades till riddare i samband med Adolf Fredriks kröning år 1751.

För båda skildringarna gäller att de anger antalet medföljande men inte deras namn, inte hur mycket resenärerna har förberett sig för resan eller om de har läst tidigare resenärers skildringar (även om man ibland förstår att de har gjort det) och sällan vad som har beskrivits i tidigare litteratur. Det finns också skillnader mellan skildringarna: i Jerusalem, där de vistas mycket längre blir de omhändertagna och guidade runt medan de i Efesos tycks klara sig på egen hand.

Resenärernas skildring börjar med avresan från Cypern³ med ett fartyg destinerat till Seide (Sidon), St. Jean d'Acre (Akko) och Jaffa. De beskriver Seides kastell, bron till fastlandet, noterar textilproduktionen och beskriver handeln. De noterar också arabernas omfattande härjningar och plundring i grannskapet vilket föranleder dem att i stället för att resa landvägen följa fartyget till nästa hamn. I Akko, det antika Ptolomais, noterar de att det fanns föga kvar av den forna "magnificencen" som hade bestått av ett palats tillhörigt Johanniterordens stormästare, och 30 kyrkor. Efter Akko besökte de berget Karmel och det där belägna karmelitklostret som uppgavs ha anor från profeten Elias men som man hade tvingats överge till följd av arabernas ständiga attacker. Därifrån fortsatte de till Jaffa, som de uppgav hade några såpsjuderier som tillverkade den vittberömda Jerusalemstvålen och i övrigt levde av pilgrimer som var på väg till

¹ Michael Eneman sändes av Karl XII som legationspredikant till Konstantinopel 1709 och företog en lång resa därifrån i Orienten 1711–1712 med reskamraten Johan Silfvercrantz, som tyvärr avled efter en utflykt till Karmel, Eneman II 104 n.*; Callmer (1985), 28. Henric Benzeli¹ startade sin resa i Konstantinopel 1715.

² Callmer 1985, 31.

³ Någon beskrivning av vistelsen på Cypern finns alltså inte med i skildringen. Däremot skrev Carleson under sin tid i Konstantinopel en beskrivning av Cypern som publicerades i *Den svenska Mercurius* 1760–1761 och som översattes till engelska av Paul Åström 1960. Den beskriver öns viktiga orter och viktiga produkter men konstaterar att det inte finns orsak att starta handelsutbyte.

Jerusalem. Det senare gjorde även den turkiske ägan, som krävde varje resenär på en avgift för att hjälpa dem till Jerusalem, men gjorde det dåligt. Resan till Jerusalem gick via de från Bibeln kända orterna Rama och Lidda (Lod), och de var tacksamma över att de på vänners inrådan hade skaffat sig enkla och gemena kläder på Cypern och därigenom undgick att bli plundrade och dessutom slippa någon av de förväntade avgifterna.

En påfallande detalj som framträder redan under färden från Jaffa är att de får sig utpekade platser med anknytning till bibliska händelser som att Petrus utförde ett underverk, David dödade Goliat eller där Jeremia dog, eller att hospitalet i Rama ligger på samma plats där Nikodemos' hus hade legat och att de tydligen aldrig ifrågasatte identifikationen.

I Jerusalem var det bara den port som tidigare kallades Efraimsporten som var öppen för europeiska kristna och även den endast med tillstånd av paschan och mot betalning. Resenärerna togs emot i Franciskanernas kloster liksom andra resenärer och överlämnade sina rekommendationsbrev till ett antal dignitärer och tillfrågades om de kom för "devotion" eller "curiositet", och då det senare befanns vara fallet tilldelades de en munk som skulle följa dem överallt och visa dem allt som var "remarquabelt".⁴ Första anhalten var Pilati hus, som fortfarande fungerade som residens för paschan av Jerusalem. Även i Jerusalem möter vi alltså denna flit att identifiera från bibeln kända platser; utöver Pilati hus nämner resenärerna syskonen Marthas, Marias och Lasarus' hus, Davids palats och ett stort antal kända personers gravar såsom Jesu moder Maria och hennes föräldrar, samt Stefanus, Absalon och Zacharias.

Ett viktigt mål är naturligtvis vad som anges som Jesu grav som beskrivs noggrant med mått angivna. Den omges av kapell som markerar händelser i Jesu lidandes historia. Andra kapell i närheten markerar händelser i judarnas tidigare historia såsom platsen där Abraham uppges ha tänkt offra Isak. I omgivningen nämns andra gravar såsom kungarnas av Jerusalem och Josefs av Arimatea som upplät sin färdigställda grav åt Jesus; naturligtvis behövde han själv en ny grav men man talar ju aldrig om honom efter Jesu begravning.⁵ Några av kapellen tillhör olika riktningar inom kristendomen, och sammanlagt räknas nio olika

⁴ Se Callmers kommentar till Loos, Sparres och Gyllenskepps vistelse i Jerusalem 1710, Callmer 1985, 12.

⁵ Jesu gravläggning och den roll som Josef från Arimatea spelade vid den nämns av alla evangelisterna, men Matteus är den ende som betonar att Josef hade låtit hugga ut graven åt sig själv, Matt. 27:60.

sådana upp. De ägnade sig åt olika ceremonier under påsktiden; de romerska katolikernas och de "grekiska katolikernas" uppges vara de "remarquablaste" och beskrivs utförligt medan vi inte får några detaljer om de övriga riktningarna.

Tjugo år före Carleson och von Höpken hade Cornelius Loos besökt Jerusalem och medfört denna teckning av aediculan över Kristi grav. Den är delvis inkorrekt återgiven och sannolikt inte utförd vare sig på plats eller av Loos själv, men vittnar ändå om det antika pilgrimsmålets varaktiga betydelse även för de moderna resenärer som – med Carlesons ord – besökte det heliga landet av "curiositet" snarare än "devotion". Nationalmuseum (NM THC 9135), med tack till Martin Olin.

I beskrivningen i övrigt ingår en uppräknig av stadens sju portar, en del uppkallade efter vart vägen genom den leder eller vem som har byggt den, andra med namn som Fåra-porten eller Dyng-porten. Någon har en anknytning till en incident i samband med den, och om en (Gyllene porten) berättas att turkarna

har låtit mura igen den eftersom de har en profetia att de kristna kommer att intaga staden genom denna port. Resenärerna rider runt staden utanför murarna som de beskriver och konstaterar att staden har varit större och bättre bevarad. De ger en skildring av dess växlingsrika historia med växlande ockupationer som slutar med turkarnas erövring år 1516 och noterar att turkarna håller staden i stor vördnad såsom det föreskrives i "Alcoran" (Koranen).

Utanför Jerusalem besökte de i stort sett endast Betlehem; de nämner Jordan och Jeriko och berget där Jesus frestades av djävulen men noterar att de inte kan bege sig dit eftersom avgifterna som krävs av resenärerna är alltför dryga. I Betlehem noterar de att en magnifik marmorkyrka byggts på den plats där Jesus uppges ha blivit född. Andra platser är markerade med kapell, exempelvis den plats där Josef fick en befallning av Gud att fly till Egypten. Resenärerna tillbringade åtta dagar i Jerusalem och for sedan samma väg tillbaka till Jaffa där de fann ett engelskt skepp som nästan genast kunde föra dem vidare. Sedan följer en längre vistelse i Egypten innan färden går vidare mot Konstantinopel.

Den andra resan företogs ett halvår senare som en avstickare från Smyrna, fortfarande innan man har nått färdens mål i Konstantinopel. Denna gång har man med sig två reskamrater vars namn dock inte anges, och dessutom ett följe på åtta personer; mindre anses man inte kunna ha för att skydda sig mot rövare. Man övernattade i förstaden Sedicui (Sediköy) och red sedan nästa dag i tolv timmar för att hinna fram till Efesos samma dag.

Hur pass man har förberett sig för denna exkursion får vi inte veta. Resenärerna nämner inget om vad de eventuellt har läst, men de talar om den ringa och "ej särdeles pålitliga" underrättelse som man har om staden som nogsammt "bewekande skiäl" till att företaga en "tour". Att de måste ha tagit del av tidigare skildringar framgår av att de kan hänvisa till tidigare framförda åsikter och även kritisera dem.

Sedan de hade överlämnat de sedvanliga presenterna till den kommanderande ağan fick de tillstånd att bese ruinerna. Vad de fick se var naturligtvis detsamma som andra resenärer hade fått se, och det finns trots deras uppgifter om den ringa underrättelse som man har om staden talrika skildringar bevarade från slutet av 1600-talet och början av 1700-talet, en del även med flera illustrationer av de viktigaste ruinerna. Våra resenärer nämner kastellet med en moské, vad de tror är Johanneskyrkan, omvandlad till en moské, vidare vad de tror är Dianae tempel, en byggnad som går under namnet Pauli fängelse, det kapell som var byggt till åminnelse av Sjusovarna vilkas grotta är belägen i anslutning till

det, ett antal portar, däribland den så kallade Förföljelseporten och en som leder till vad de kallar amfiteater, vidare vad de kallar en circus, en akvedukt och stadsmuren. Alla identifikationer är naturligtvis inte korrekta, men det skall de inte klandras för, lika litet som de andra dåtida resenärerna. Det berömda Artemistemplet är beläget utanför staden och upptäcktes inte förrän i slutet av 1800-talet,⁶ och det resenärerna såg som Dianae, alltså Artemis', tempel är i själva verket de omfattande hamntermerna.⁷ Att Johanneskyrkan var belägen inom kastellet och inte var grunden för Isa-bey-moskén upptäcktes också senare. De nämner en amfiteater och en circus; vad som finns är i själva verket ett stadion och en teater. Att porten de beskriver som hörande till en amfiteater hör till stadion visas av reliefen på porten som fortfarande är bevarad. Någon teater, som ju spelar en så viktig roll för händelserna vid Paulus' besök i staden nämner de inte – circusen de tror sig se verkar inte stämma med verkligheten.

Medan resenärerna i Jerusalem återger vad de får se utan att uttrycka någon skepsis får vi här några kritiska synpunkter. Byggnaden som de berättar har ansetts som Pauli fängelse enligt en allmän tradition uppger de under senare tid snarare ses som en fyrbåk, men faktum är att byggnaden fortfarande går under benämningen Pauli fängelse. Egentligen är det märkligt att man överhuvudtaget talar om Pauli fängelse, eftersom det i skildringen i Apg. 19 inte alls uppges att Paulus skulle ha varit fängslad i Efesos även om han var det på andra ställen.

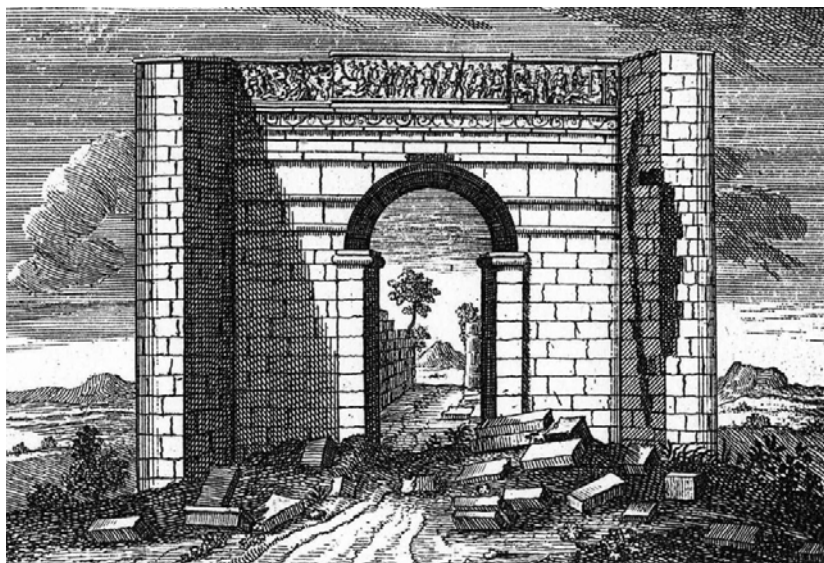
Det som har gett anledning till den största diskussionen hos resenärerna är den port som leder till akropolen och som var prydd med reliefer hopplockade från olika håll, bland annat från sarkofager. De flesta plockades ned i början av 1800-talet och många finns nu i Woburn Abbey i England. Den går under benämningen Förföljelseporten därför att man har tolkat scenerna som förföljelser av de kristna och martyrernas lidanden; i själva verket föreställer de bland annat scener ur trojanska kriget och Roms äldsta historia. Resenärerna nämner att det förekommer olika gissningar men ger inte benämningen Förföljelseporten, däremot kritiserar de de säkert riktiga tolkningarna trots att deras egna beskrivningar just stämmer med dessa.

En detalj i ruinutbudet som resenärerna visar ett påfallande intresse för är inskrifterna. Det finns ett stort utbud av dem, och trots den korta tid de har till

⁶ Det upptäcktes av Wood 1871, vilket kunde inkluderas i utgåvan av Eneman 1889, I 65 n. 1.

⁷ Numera är Efesos till följd av floden Kaystros' uppslamning beläget långt från havet, men under antiken var det en hamnstad.

sitt förfogande kopierade de noggrant över ett dussin av dem, de flesta i Efesos men också ett par sedan på hemvägen. Om några av dem redan kan ha varit publicerade tycks de inte reflektera över utan behandlar alla som om de var dittills okända. I själva verket är alla publicerade, även någon som har varit delvis dold och som resenärerna uppger att de har fått gräva upp. De flesta av inskrifterna i Efesos är på grekiska liksom i andra antika städer i västra Mindre Asien, och trots att resenärerna inte namnger sina reskamrater uppger de att en av dem var ”fullkombligen mäktig det griekiska språket, hwilket för inscriptionerne är högstnödigt”. Det visar sig emellertid att kunskaperna i grekiska inte är tillräckliga och att det ur forskningssynpunkt alltså inte var någon förlust att deras återgivning av inskrifterna inte blev publicerad.

"Förföljelseporten" som den såg ut när Carleson och Höpken såg den, med relieferna fortfarande på plats. Ur Pitton de Tournefort (1717).

På andra dagens eftermiddag red de vidare till Scalanova, den nuvarande turistorten Kuşadası där de noterar rikedomen på fruktodlingar, en kyrka och några inskrifter. Egentligen har de tänkt göra en avstickare åt inåt land till Güzelhisar

som är det antika Tralles, även om man då trodde att det var Magnesia vid Macander. Men ryktet om att en skog nära det var ett tillhåll för rövare fick dem att avstå och ta raka vägen till Smyrna för att fortsätta till Konstantinopel.

I Smyrna med omnejd samlar de också en del inskrifter och uppger att dessa och andra som de fått från en annan person i staden skall följa i texten men det gör de inte. Enligt ett protokoll från Vetenskapssocieteten i Uppsala den 26 oktober 1737 upplästes ett brev som nämner inskrifterna och beslutades att man skulle se om något kunde införas i Vetenskapssocietetens *Acta*.⁸ Detta inträffade emellertid inte, och inskrifternas vidare öde är obekant.

Resenärerna hade egentligen tänkt stanna i Konstantinopel endast en kort tid men när de hade hunnit till Venedig på väg hem fick de ett bud om att återvända dit som *chargés d'affaires* för underhandlingar som bland annat hade samband med krigshändelser i Europa. En traktat slöts med Turkiet utan att emellertid få några följder. Däremot grundades en bestående legation i Konstantinopel 1735. Carleson och Höpken återvände till Sverige 1745 resp. 1741.

Litteratur

- Callmer, Christian (1985). In *Orientem. Svenscars färder och forskningar i den europeiska och asiatiska Orienten under 1700-talet* (Asiatica Suecana 2), Göteborg: Kungliga Vitterhetsakademien.
- Carleson, Eduard (1768). *Twänne Stora Swenska Herrars Rese-Beskrifning, Ifrån Cypren, til Asien, Förlofvade Landet, Jerusalem, och Christi Graf, Jämte Andra märkwärdiga Orter och namnkunniga ställen, med Chronologiska, Genealogiska och Geographiska Anmärkningar, Upsatte af L. R.*, Stockholm: Lorents Rebréen.
- Eneman, Michael (1889). *Resa i Orienten 1711–1712*. Utgifven af K. U. Nylander, Upsala: W. Schultz.
- Murray, Robert (1969). *Till Jorsala. Svenska färder under tusen år*. 2 uppl. Stockholm: Verbum.
- Piton de Tournefort, Joseph (1717). *Relation d'un voyage du Levant*, Lyon: Frères Bruyset.
- Roos, Paavo (2006–7). *Beskrifning öfwer resan till Ephesus och Scalanova. Av Edvard Carleson och Carl Fredrik von Höpken* (Scripta Minora Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis 2006–2007:2). Lund: Kungliga humanistiska vetenskapssamfundet.
- Roos, Paavo (2000). "Twänne stora swenska herrars Rese-beskrifning: Med Edvard Carleson och Carl Fredrik von Höpken i Efesos 1734", *Dragomanen* 4, 59–70.
- Åström, Paul (1960). A Swedish description of Cyprus written in 1733, Leukosia: Kypriakai spoudai.

⁸ Roos (2006–2007), 7.

Fredrik Hasselquist

Linnélärjungen som utforskade Anatolien, Egypten och Palestina

SABIRA STÅHLBERG & INGVAR SVANBERG

Uppsala universitet

År 1765 fick Carl von Linné besök av den tyske vetenskapsmannen Johann Beckmann (1739–1811). Utländska besökare var inte någon ovanlig företeelse hos familjen Linné, men i motsats till många andra skildrade Beckmann utförligt sin visit i en reseberättelse. Linné hade en ansenlig skådesamling av exotiska djur och fåglar, som han höll dels i den akademiska trädgården och dels i sitt hem på Svartbäcksgatan. Bland djuren noterade Beckmann en levande sköldpadda som förmodligen härstammade från Anatolien.¹ På försommaren 1752 hade Linné nämligen fått några sköldpaddor från Smyrna (nuvarande Izmir). Hans lärjunge Fredrik Hasselquist skrev den 31 december 1751: ”Med et swenskt skepp, som nu går härifrån [Smyrna] ärnat til Stockholm, skickar jag wid pass et Dussin lefwande jordsköldpaddor, hwilka äro til Hr. Archiaterns tjenst, dem Hr. Archiaterd beha[ga]de låta hämta hos Hr. Grill, som jag anmodat at taga dem i sin wård”.² Handelsmannen Claes Grills brev daterat den 5 juni i Stockholm berättar, att Hasselquist också sänt en tunna cypriotiskt vin till sin lärare. Några sköldpaddor hade dött under färden, men Grill tog hand om de överlevande djuren tills de kunde transporteras vidare till Uppsala.³

¹ Schmid 1937, 51.

² Fries & Huldt 1917, 67 (L1495).

³ Fries 1912, 224–225 (L5298).

En begåvad student

Fredrik Hasselquist (1722–1752) var en av flera begåvade Uppsalastudenter som läromästaren Linné sände ut från Sverige i vetenskapligt syfte. Studenternas uppgift var att kartlägga, beskriva och namnge hela världens växt- och djurarter, men också att notera geologisk, hydrologisk, geografisk, etnografisk, demografisk och all annan viktig information de kunde finna på plats. I likhet med många andra av ”apostlarna” stupade Hasselquist i fält under sin resa i Osmanska riket, men hans kvarlåtenskap sändes till Linné, som publicerade såväl reseberättelse som växtsamlingar. Hasselquists herbarium bevaras fortfarande vid Uppsala universitet, numera i Evolutionsmuseets samlingar. Några insamlade växter från Palestina finns också i Naturhistoriska riksmuseets herbarium i Stockholm och vissa djurpreparat i samma museums samlingar.⁴

Fredrik Hasselquist var, som åtskilliga andra av Linnés studenter, från Östergötland.⁵ Han föddes den 3 januari 1722 som andra barnet i ett torftigt prästhem i Törnvalla socken utanför Linköping. Hans far Magnus Hasselquist var komminister i socknen och modern Maria Helena Pontin kom från en välkänd prästfamilj. Fadern avled dock redan 1734 och modern, som var ”sinnessvag”, placerades på hospitalet i Vadstena. Fredrik flyttade hem till sin morbror, prosten David Pontin, som lät honom studera vid Katedralskolan i Linköping. När morbrodern avled fick Fredrik börja konditionera, det vill säga arbeta som lärare åt välbeställdas barn.⁶

Nitton år gammal år 1741 skrevs Hasselquist in på Östgöta nation och började studera medicin vid Uppsala universitet. Han visade sig vara duktig både i studier och som poet, och han publicerade några verser i *Lärda Tidningar*. Han följde också med stort intresse Linnés föreläsningar i naturhistoria och särskilt botanik. Hasselquist disputerade 1747 under Linnés presidium om *Vires plantarum* eller växternas medicinska egenskaper. Samma år utsågs han också till ämnessven i Vetenskapsakademien. Den 12 november 1748 blev han medicine kandidat, efter att ha examinerats ”ifrån kl. 8 till 12 uti Anatomicis, Physiologicis, Materia Medica, Pharmaceuticis, Chemicis, Diaeteticis och därwid wisat sig hafwa mycket berömlig studerat Medicinen”. I maj 1749 försvarade han

⁴ Ståhlberg & Svanberg 2020, 126–127.

⁵ Wallenquist 2007.

⁶ von Sydow 1969–71, 327.

ytterligare en avhandling i Stockholm, *Theses medicae*, för Linné. År 1751 utsågs han till ledamot av Vetenskapsakademien, men då befann sig Hasselquist redan långt borta från Sverige.⁷

Förberedelser och resan till Smyrna

I en föreläsning år 1747 räknade Linné upp länderna som behövde utforskas ur naturhistorisk synvinkel. Palestinas djur- och växtvärld var i det stora hela ännu outforskad, något som Linné starkt beklagade: "Naturalier in til denna dag voro mera obekante än någonsin de, som finnas i de mest aflägsne Indier".⁸ Kunskaper om områdets fauna och flora var viktig inte minst för tolkning och översättning av Bibeln. Olof Rudbeck d.y. och Olof Celsius hade påbörjat sådana studier, men mycket återstod att göra och arbetet måste utföras på plats. De europeiska präster som årligen besökte det Heliga landet gjorde inget för att utforska områdets djur- och växtvärld.⁹

Hasselquist blev eld och lågor. Linné noterade i förordet till reseberättelsen *Iter Palaestinum*: "Fredric Hasselquist fattade häraf en outsläckelig lust at blifva den i verlden, som en sådan sten rögde ur vägen, och satte sig alldeles i sinnet, at icke återvända förr än han kunde komma dit, och utreda Palaestinae Natural Historia".¹⁰ Linné ställde sig tveksam till resan, för Hasselquist var sjuklig i lungsot (tuberkulos).¹¹ För att övertyga sin lärare framhöll studenten, att det rentav skulle vara gynnsamt för hans hälsa att åka till Palestina. Han var dessutom ung, ogift, anspråkslös till sina vanor och uppenbarligen kunnig i naturalhistoriens olika grenar. Hasselquist började studera arabiska och andra orientaliska språk samt läsa in sig på Levanten via den litteratur som fanns tillgänglig i Uppsala. Linné gav slutligen efter och studenten kunde påbörja förberedelserna för resan.¹²

Finansiellt stöd söktes från ärkebiskopen och kronprinsen Adolf Fredrik. Hasselquists vänner i Östgöta nation samlade också in pengar och prästerskapet

⁷ von Sydow 1969–71, 327.

⁸ Linnaeus 1757.

⁹ Sörlin & Fagerstedt 2004, 66.

¹⁰ Linnaeus 1757.

¹¹ Sörlin & Fagerstedt 2004, 67.

¹² Ståhlberg & Svanberg 2020, 121.

i Linköping anordnade en insamling. Finansieringen för expeditionen var långt ifrån säkrad, men Linné kunde utverka att hans student fick fri resa med Levantinska handelskompaniets skepp. I augusti 1749 lämnade Fredrik Hasselquist Stockholm på skeppet *Ulrica*, vars destination var östra Medelhavet. Efter 16 veckors sjöresa anlände han till Smyrna ”i fullkomligt godt wälstånd” den 27 november. I första brevet till Linné i december meddelade han, att han var fullt frisk och utan skador.¹³

Sjölivet hade uppenbarligen gjort honom gott, och det enda Hasselquist kunde beklaga sig över var att det vilda havet förhindrade närmare naturvetenskapliga studier. Endast enstaka fiskar hade fastnat på kroken under färden och någon enstaka vinddriven sparv landade på skeppet. Det var inte tillräckligt för att förnöja hans längtan efter att få beskriva fåglar. Hasselquist konstaterade, att den gamla sjömanskunskapen som sade att det alltid blev hårt väder efter att fåglar landat ombord, höll streck: Dessa ”små kräk betiena sig af samma dierfhet [djärvhet] til siös som til lands at ta sin tilflygt till menniskan”.¹⁴

Därefter fortsatte han sin rapport till Linné med en betraktelse om Noaks duva som återvände till arken, och noterade att han lyckats fånga inte mindre än 30 fåglar, som han låtit stoppa upp. Några var han bekant med från Sverige, medan andra arter var nya. Tyvärr råkade han förlora dem genom en olyckshändelse. Hasselquist uppgav också att fiskar var ett av hans stora nöjen. Bland dem han lyckats fånga fanns en taggmakrill, numera kallad *Trachurus trachurus*. Den var en ny bekantskap för honom och fisken fanns inte beskriven i Petrus Artedi verk om fiskarterna *Ichthyologia sive opera omnia de Piscibus* (1738), den tidens viktigaste verk om fiskar. Hasselquist fångade även vad som förmodligen var en guldbraxen av släktet *Sparus*. Båda arterna är välkända matfiskar i Medelhavsområdet.¹⁵

I den postumt utkomna, av Linné redigerade reseberättelsen *Iter Palestinum eller Resa til det Heliga Landet: förrättad ifrån år 1749 til 1752* (1757) är skildringen av Anatolien minst uppmärksammat av senare forskning. Delarna som handlar om Egypten och Levanten (Palestina) har röjt långt mer intresse, och på basen av dem har vetenskapliga beskrivningar publicerats i bland annat *Kungl.*

¹³ Fries & Huldt 1917 (L 1473), 3.

¹⁴ Fries & Huldt 1917 (L 1473), 3.

¹⁵ Fries & Huldt 1917 (L 1473), 4.

Vetenskapsakademiens handlingar.¹⁶ Från Smyrna och stadens omgivningar finns förutom dagboken också Hasselquists bevarade brev till Linné. Brevens infogades i den tryckta reseberättelsen och publicerades även i *Lärda Tidningar*. Originalbrevens förvaras alltjämt i Linnaean Societys samlingar i London, men finns också utgivna i samlingsverket *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné* 1 aft. Del VII (1917).¹⁷

Mötet med Smyrna och dess omgivningar

Januari 1750 var kall också vid Medelhavet och Hasselquist frös. Han skrev till Linné: ”Jag, som är wan wid Svensk köld, skulle intet akta denna, men jag har här ingen svensk kakelugn; jag måste sitta wid eländig koleld och skrifwa detta, och jag har aldrig i Swerge warit så sensible wid köld, som i detta eländiga landet til sin Architectur”.¹⁸ Lilla istiden räckte från ca 1400-talet till 1850-talet och en särskilt kall period startade kring mitten av 1700-talet. Konceptet Lilla istiden introducerades först på 1900-talet, men det hade sannolikt ytterligare varmt upp Hasselquists vetenskapliga nyfikenhet. Trots att han beklagade sig över kölden lät han inte vintervädret förhindra utflykter och sina forskningsförehavanden.

Brevet innehåller nämligen förutom vädernotiser även intressanta uppgifter om djurlivet i och kring staden Smyrna. Hasselquist berättade om frankoliner (släktingar till rapphöns), om en svart och grå stare som ”siunger makalöst” och betalas ”undertiden i Constantinopel med 50 piastrar”, om en levande turturduva som han hade i sin vård och som var av ett besynnerligt ”rart slag”, den härstammade från Abessinien och var kritvit till färgen (möjligen en skrattduva), om en uppstoppad pelikan, och om den vackra gasellen ”at Salomon intet kunnat mena någon annan än denna med den Rå, wid hwilken han liknar sin sköna i sin Brudwisa” (Höga Visan). Han var med andra ord i full gång med att tolka Bibelns djurvärld. Schakaler uppger han sig ha sett i Smyrnas omgivning, och han planerade att ge sig ut för att skjuta ett exemplar vid lämpligt tillfälle.¹⁹

¹⁶ von Sydow 1969–71, 327.

¹⁷ Fries & Huldt 1917, 1–68.

¹⁸ Fries & Huldt 1917 (L 1473), 7.

¹⁹ Fries & Huldt 1917 (L 1473), 8.

Då våren inträdde blev det också möjligt att botanisera i stadens omgivningar. Hasselquist gjorde utflykter i Anatolien och upplevde den lokala floran med alla sina sinnen. Hänfört beskrev han mandelträden, olivlundarna, saffranskrokusen och vårens färggranna blommor såväl i dagboken som i sina brev till Sverige. Han kastade sig entusiastiskt över alla möjligheter till fältforskning och observationer. I breven till Linné koncentrerade han sig på djur- och växtlivet, medan han i dagboken noterade även uppgifter om människor, särskilt om turkarnas, grekernas och armeniernas sedvänjor och festligheter i Smyrna. I ett brev till sin läromästare den 28 februari 1750 hävdade han, att han redan beskrivit 500 växter och djur av olika slag. Penningbristen började dock snart bli akut, vilket han utförligt framhöll i breven. Han fick hjälp av svenska konsuln i Smyrna, men behövde ytterligare finansiering från Sverige.²⁰

I april 1750 meddelade Hasselquist, att han gjort en resa till Magnesia (nuvarande Manisa) och där botaniserat på berget Sipylus (*Spil Dağı*). Förutom växter fann han intressanta insekter, bland annat fikonstekeln (*Blastophaga psenes*), som han beskrev ingående. Han uppgav dessutom att han höll en kameleont och landsköldpaddor i sin kammare och att de skulle sändas till Linné, så att de kunde ”pryda dess Paradis; det är ganska lätt att få dem lefwande hem, och jag skal göra anstalt derom; det är i synnerhet artigt at se huru de älskas”. Han införskaffade gräset *Cornucopiae cucullatum* till sitt herbarium och skulle vid tillfälle insamla frön, som Linné kunde odla i den akademiska trädgården i Uppsala.²¹

Egypten

Under fem intensiva månader utforskade Hasselquist outtröttligt Anatolien innan han fann ett skepp, som kunde föra honom till Egypten. På Kristi Himmelsfärdsdag i maj 1750 steg han ombord på en fransk farkost till Alexandria.²² Följande hållplats var Kairo. Hasselquist tillbringade närmare ett år i Egypten under ivrigt botaniserande och observerande. Hans anteckningar ledde till en rad viktiga artiklar om det lokala djurlivet, bland annat om smuts-

²⁰ Fries & Huldt 1917 (L 1477), 13–16.

²¹ Fries & Huldt 1917 (L 1478), 17.

²² Fries & Huldt 1917 (L 1480), 20–22.

gamen och ökenspringrätten, och människornas ekonomiska aktiviteter vid Nilen, såsom salmiakttillverkning.²³ Ett intressant bidrag är hans essä om gräs-hoppor som föda, ett högaktuellt ämne idag, då det på olika håll diskuteras möjligheter att använda insekter som proteinkälla för en globalt växande befolkning.²⁴ En observation från Kairo handlar om äpplen: "Äpplen äro här sällsynta. De föras hit från Sinai berg, der Grækiske Munkarna ha sköna trädgårdar, fulla med de härligaste Äple- och Pärönträn, hwarifrån utan twifwel de skönaste varieteter, som finnas i Europa, hafwa sit ursprung".²⁵

Hasselquist mötte också för en svensk exotiska traditioner: Ormar insamlades med hjälp av en kvinnlig ormtjusare, som inte hade den "ringaste räddhåga av en sak, som säkert kunna åstadkomma flera dåningar [avsvimningar] hos den starkaste av våra kvinnor. Hon tog sina ormar med all saktmodighet ifrån sin kropp, utan att de gjorde henne något ont, och körde dem in i det rum, som skulle bli deras grav". Dadelodlingarna, jordbruket i allmänhet och bevattningskanalerna intresserade Hasselquist speciellt mycket. Han undervisades av egyptiska bönder i hur man utför konstgjord befruktning för en rik skörd. Under en utflykt ägnade han sig åt besök i pyramider och gravplundringar och han tog också med sig några mumier.²⁶

I mars 1751 startade Fredrik Hasselquist från Egypten. De vetenskapliga framgångarna var märkbara och han kunde nu färdas vidare med skepp till Jaffa och Heliga landet. På vägen uppträdde han av ekonomiska och praktiska skäl som pilgrim, men han fortsatte flitigt med observationer och insamling av växter och djur. Han besökte Jerusalem, där han firade påsk i början av april, och reste sedan till Jeriko, Jordanfloden, Betlehem, Nasaret och andra bibliska orter. Hasselquists beskrivningar av färderna i Palestina är en salig blandning av egna och andras observationer om den brokiga skaran av landets invånare, pilgrimer och religiösa turister från olika trosriktningar, kloster och munkar, basarer, historia, anekdoter, landskap, väder, äventyr, medicin, växter, djur och allmänna kommentarer om människorna och omgivningarna. Allt Hasselquist noterade jämförs genomgående med eller refereras till bibliska händelser och miljöer.

²³ von Sydow 1969–71, 327; Fries & Huldt 1917 (L 1482), 28–31.

²⁴ Återges i Svanberg 2006, 61–63. Jfr även Svanberg & Berggren 2021.

²⁵ Fries & Huldt 1917 (L 1482), 28.

²⁶ Fries & Huldt 1917 (L 1482), 30.

Ett typiskt exempel är utflykten till Betlehem. Hasselquist med följe startade från Jerusalem den 19 april 1751 och tillbringade två dagar i området. På vägen observerade han bland annat tobaksodlingar, platsen där profeten Elias sovit då ängeln uppenbarade sig, ett grekiskt kloster, Rachels grav, olivträd och stenig mark, samt en by med katoliker och muslimer. Hans följe tog in i ett kloster i Betlehem och möttes av en munk från Dunquerque och en munk från Thüringen; den senare hade träffat den svenska ärkebiskopen. Hasselquist besökte grottan och kyrkan som byggts på stället där Kristus påstods vara född, judiska minnesmärken och Salomos trädgårdar och förseglade brunn. Han kommenterade utförligt bevattningssystemet och (o)möjligheten att anlägga en örtagård på platsen. En fästning från korstågen och ett berg, som ännu kallades Franska berget besöktes på vägen tillbaka.

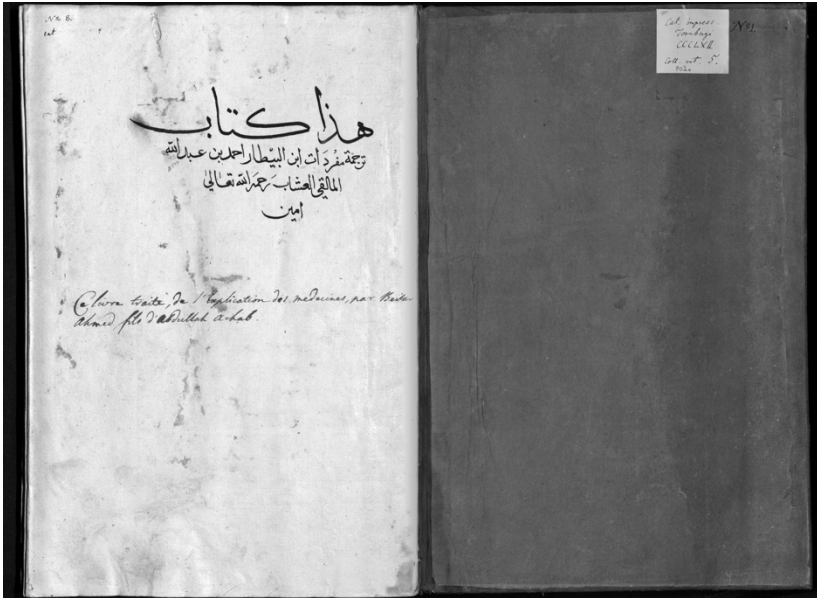
På andra sidan Betlehem fann Hasselquist grottan där änglarna uppenbarat sig för herdarna vid Jesu födelse. Men medan hans följeslagare begick sin andakt i grottan, gick Hasselquist ut och observerade en lokal plog, som han beskrev i detalj. Följande dag var temat förekomsten av skörbjugg bland munkarna i klostret och han rekommenderade som medicin olika örter (skörbjuggsörterna av släktet *Cochlearia* och vattenkrasse eller källfräne, *Nasturtium aquaticum*, numera *officinale*, som växte i överflöd i omgivningens fuktiga marker) och mjölk, vilka uppenbarligen hjälpte. Innan han återvände till Jerusalem kommenterade Hasselquist konflikterna och den fridfulla samlevnaden mellan kristna och muslimer, Osmanska imperiets politik och klostrets finanser.²⁷

I juni 1751 begav sig Hasselquist via öarna Cypern, Rhodos och Chios tillbaka till Smyrna. I ett brev från Larnaca i Cypern skrev han till Linné: "Sedan jag öfwerfarit Judéen, en del af steniga Arabien, Samarien, Galiléen, och en stor del af Syrien, har jag nu den äran at upwakta Hr. Archiatern från Cyper, dit jag för några dagar sedan ankom".²⁸ Under sommaren fortsatte han sina efterforskningar på Cypern tills han i slutet av augusti kunde återvända till Smyrna. Planerna att besöka Konstantinopel kunde inte förverkligas på grund av en pestepidemi som just då grasserade där. Samtidigt försämrades Hasselquists hälsa. Lungsoten gjorde sig åter påmind och han flyttade ut till byn Buca utanför Smyrna. En hälsokur med mjölk och frisk luft räckte inte till för att kurera honom och han avled trettio år gammal den 9 februari 1752. Fredrik Hasselquist

²⁷ Hasselquist 1757, 150–156.

²⁸ Fries & Huldt 1917 (L 1487), 49.

begravdes i en kristen kyrkogård i byn. Buca är idag ett distrikt som inkorporerats i storstaden Izmir.²⁹

Terjemetü müfredat-ı Ibn-ül Baytar av Ahmed bin 'Abdullah i osmansturkisk översättning efter ett arabiskt original. Medicinskt manuskript inköpt av Fredrik Hasselquist. Uppsala universitets handskrifssamlingar.

Fredrik Hasselquists arv

Då handelsmannen Claes Grills brev om sköldpaddorna och det cypriotiska vinet nådde Linné i juni 1752 hade den senare redan den 26 maj svarat på Fredriks Hasselquists sista brev. Linné bad Grill översända vinet och fyra sköldpaddor till Uppsala, medan resten av sköldpaddorna kunde han ge till vem som helst, som önskade ta hand om dem.

²⁹ Ståhlberg & Svanberg 2020, 126.

Hasselquists samlingar i Smyrna belades med kvarstad, för han efterlämnade stora skulder. Linné och den svenska generalkonsuln i Smyrna, Anders Rydelius, som var en släkting till Hasselquist, hade inga möjligheter att lösa ut samlingarna. Drottning Lovisa Ulrika, som hade byggt upp ett eget naturaliekabinett på Drottningholm, kom till räddning och utverkade 14 000 daler kopparmynt, så att skulden kunde lösas och materialet skeppas till Sverige. Manuskript och samlingar nådde Stockholm ett par år efter Hasselquists frånfälle. Dokumenten och materialen införlivades till en början i drottningens samlingar och hamnade senare vid Uppsala universitet och Vetenskapsakademien. Linné redigerade och publicerade Fredrik Hasselquists anteckningar i reseberättelsen *Iter Palaestinum eller Resa til det Heliga Landet: förrättad ifrån år 1749 til 1752* (1757), som senare publicerades på engelska 1760 och på tyska 1762. Det insamlade herbariet blev grunden till dissertationen *Flora Palaestinae* 1756 med Bengt Johan Strand som respondent.³⁰

Fredrik Hasselquist var en typisk linnean och representant för upplysningstiden på 1700-talet. Han var högt utbildad och hade fått en gedigen träning för sin uppgift. Dessutom var han en noggrann observatör och en välinformerad, kapabel fältforskare och universal vetenskapsman, som behärskade en mängd vitt skilda ämnen.³¹ På många sätt var han en av de mest kompetenta lärjungar Linné kunde sända ut.³² Hasselquists samlingar och anteckningar har bidragit till ett flertal internationella studier om Anatolien, östra Medelhavsområdet och Egypten. Reseberättelsen är full av uppgifter om folklivet, kulturen och relationerna till djur och växter. Linné gjorde själv en lång förteckning ”på de Rön, som Hasselquist gjort och redan utarbetat i Egypten, samt voro af honom ärnade til Archiater Linnaeus”.³³ I likhet med närmare en tredjedel (Christoffer Tärnström, Pehr Löfling, Peter Forsskål, Johan Peter Falck, Anders Berlin) av Linnés tjugo ”apostlar” delade han ödet att aldrig återvända till Sverige och få åtnjuta den berömmelse och respekt andra linneaner tilldelades redan under deras livstid.³⁴ Hasselquists namn äras idag genom benämningen på en geckoödlå, *Ptyodactylus hasselquistii*, som förekommer i norra Afrika och Västra Asien.

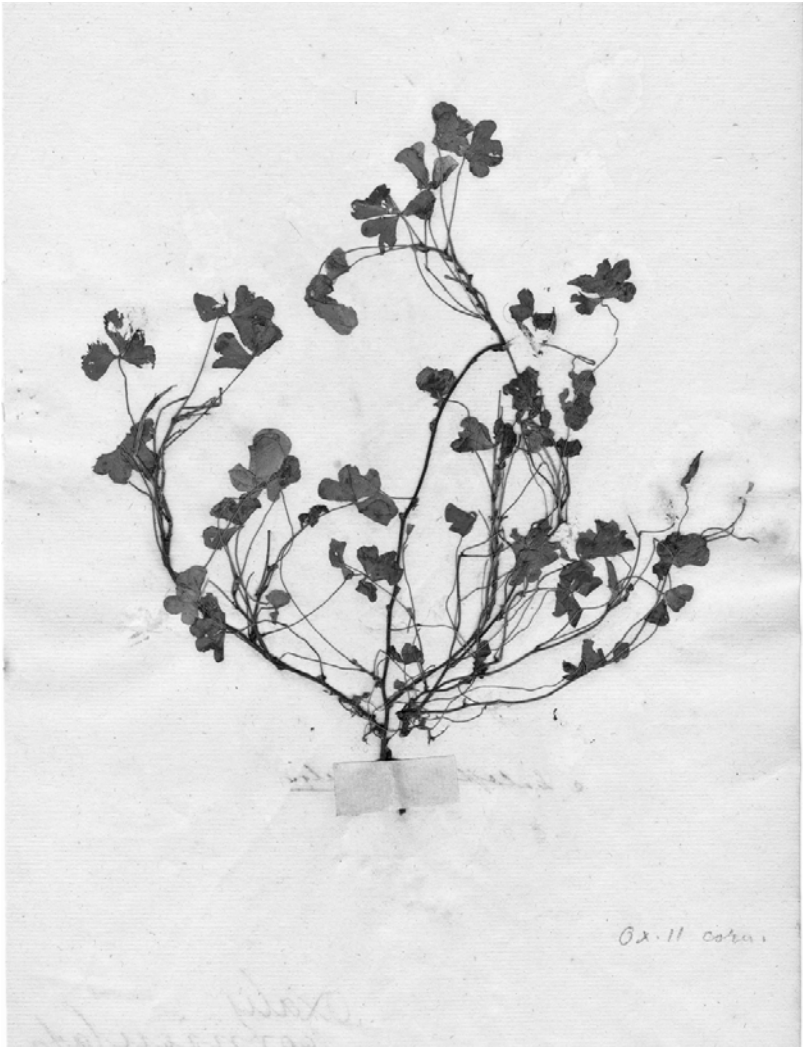
³⁰ Linnaeus 1756.

³¹ Bodenheimer 1951.

³² Sörlin & Fagerstedt 2004, 71.

³³ Hasselquist 1757, 591.

³⁴ Broberg 2019, 309.

Krypoxalis, *Oxalis corniculata*, insamlat av Fredrik Hasselquist i Palestina. *Krypoxalis* är numera även i Sverige ett mycket spritt trädgårdsoxalis. Naturhistoriska riksmuseets herbarium.

Bibliografi

- Bodenheimer, F.S. (1951). "La vie et l'œuvre de Frédéric Hasselquist (1722– 1752)", *Revue d'histoire des sciences et de leurs applications*, Vol. 4, No. 1, 60–77.
- Broberg, Gunnar (2019). *Mannen som ordnade naturen. En biografi över Carl von Linné*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Fries, Th. M. (1912). *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné*. Afd, I del 6. Upsala: A-B Akademiska Bokhandeln.
- Fries, Th. M. & J.M. Huld (1917). *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné*. Afd. I, del. 7. Upsala: A-B Akademiska Bokhandeln.
- Hasselquist, Fredrik (1757). *Iter Palaestinum eller Resa til det Heliga Landet: förrättad ifrån år 1749 til 1752*. Stockholm: L. Salvius.
- Linnaeus, Carl (1756). *Flora Palaestina*. [Akad avh, resp. B J Strand], Upsalia: L. M. Höjer.
- Linnaeus, Carl (1757). *Företal till Iter Palaestinum eller Resa til det Heliga Landet: förrättad ifrån år 1749 til 1752*. Stockholm: L. Salvius.
- Schmid, Günther (1937). Linné im Urteil Johann Beckmanns, mit besonderer Beziehung auf F. C. Medicus. *Svenska Linne-Sällskapets Årsskrift* 1937, 47–70.
- Ståhlberg, Sabira & Svanberg, Ingvar (2020). Frederick Hasselquist in Smyrna and Magnesia, i Éva Á. Csató, Gunilla Gren-Eklund, Lars Johanson & Birsel Karakoç (red.), *Turcologica Upsaliensia: An Illustrated Collections of Essays*. Leiden: Brill. 120–128.
- Svanberg, Ingvar (2006). *Linneaner. Carl von Linnés lärjungar i Sverige*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Svanberg, Ingvar & Berggren, Åsa (2021). "Insects as past and future food in entomophobic Europe," *Food Culture and Society: An International Journal of Multidisciplinary Research* (March 2021), DOI: 10.1080/15528014.2021.1882170
- von Sydow, Carl Otto (1969–71). "Fredric Hasselquist", i *Svenskt biografisk lexikon* Bd. 18. Stockholm: Svenskt biografiskt lexicon. 327.
- Sörlin, Sverker & Fagerstedt Otto (2004). *Linné och hans apostlar*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Wallenquist, Arend (2007). *Carl von Linnés lärjungar i Östergötland*. Linköping: Samfundet Linköpings stiftsbiblioteks vänner.

Adolf Fredrik Sturtzenbeckers resa till Grekland 1784

VASSILIOS SABATAKAKIS

Lunds universitet

Grekland och det grekisktalande medelhavsområdet väckte under 1700-talet intresse hos europeiska och svenska resenärer. De besökte området av religiösa, historiska, filologiska, naturvetenskapliga eller statspolitiska intressen. Det bör noteras att svenska resenärer inte hade samma ekonomiska förutsättningar som sina engelska och franska motsvarigheter, och deras resor täcktes ekonomiskt av svenska myndigheter, institutioner eller av privata donationer. Etablerandet av den svenska diplomatiska beskickningen i Konstantinopel år 1734, där Edvard Carleson och Carl Fredrik von Höpken blev de första *chargés d'affaires*, underlättade för resor till mera avsides belägna delar av det dåvarande Osmanska riket.

De flesta resenärer, oaktat vad de hade för syften, dokumenterade sina resor i brev eller resejournaler. Där noterade de inte bara sina egna specifika intressen utan allt som omfattade de besökta platsernas geografi, historia, kulturhistoria, demografi, politiska och militära styrning. Redan under 1500-talet hade skrifter som ingick i den så kallade apodemiska litteraturen gett förslag på hur resande skulle kunna göra sig nyttiga även för andra intressenter genom att rapportera om allt de såg. 1759 lät Carl von Linné ge ut en sådan skrift med titeln *Instructio Peregrinatoris*, även om en av hans lärjungar, Erik A. Nordblad, står som dess upphovsman. Genom Linnés försorg publicerades 1757 Fredrik Hasselquists resejournal från Egypten, Palestina, Cypern och Smyrna.

Grecisten och orientalisten Jacob Jonas Björnståhl inledde 1767 en resa som förde honom till Frankrike, Italien, Schweiz, Tyskland, Nederländerna, England och slutligen till det osmanska riket. Han stannade under tre år i Konstantinopel, varefter han på våren 1779 reste till det grekiska Thessalien. Efter att hastigt ha

insjuknat avled han den 12 juli 1779 i Thessaloniki, dit han hade blivit förd med båt från Thessaliens kust.

De resestryck som Björnsthål förmedlat publicerades under perioden 1780–1784 och inspirerade många resenärer från olika länder. Björnsthål var den första forskare som besökte Thessalien, ett dittills okänt område, och han beskrev bland annat klostren i Meteora och deras rika bibliotek av böcker och handskrifter, den vackra Tempedalen som var känd genom antika författares skrifter, samt olika grekiska och icke-grekiska befolkningsgrupper som han träffade. Den tyska översättningen av hans europeiska resa, och några av hans brev, gjordes medan han ännu var på resande fot och gjorde honom känd. Nederländska och italienska översättningar följde efter. I den tyska produktionen av reseböcker på 1700-talet är översättningarna fler än de skrifter som hade tyska som originalspråk. Detta visar den roll som det tyska språket spelade vid spridning av reselitteratur.

Björnsthåls reseberättelser väckte intresse hos den unge pastorn Adolf Fredrik Sturtzenbecker. Sturtzenbecker föddes 1757 på Gotland, studerade vid Uppsala universitet och avslutade sina studier med en doktorsavhandling med titeln *De damno et utilitate pecuniarum* 1776. Han prästvigdes något år senare och lämnade på egen begäran Stockholm i juni 1780 för att anta tjänsten som präst vid den svenska legationen i Konstantinopel. Där hade Carl Blomberg varit legationspräst, som efter Björnsthåls död omarbetade dennes resejournal. Sturtzenbecker skriver:

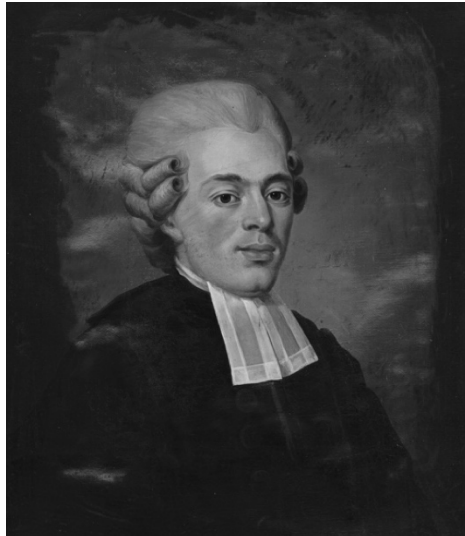
Sedan jag altså i trenne år uppehållit mig därstädes samt genom de ganska få Ämbetes-förrättningar, som min församlings lilla antal gäfvö mig, haft tid öfrig och tillräckeligt tillfälle att winna färdighet i de Orientaliska, nemligen Turkiska, Arabiska, Persiska och nya Grekiska språken, samt att wänja mig wid deras sedwänjor och lefnadssätt, retades jag af min församlings närwarande förminskning, som gjorde min närwaro uti Constantinopel mer än nånsin umbärlig, att söka Kongl. Ministern wid Othsmanniska Hofvet Wälborne Herr G. Joh. von Heidenstams tillstånd att benyttja mig af detta tillfellet för en resa i Levanten, hwilket jag war så lycklig att erhålla på så lång tid jag sjelf fann nödig till dessa märkwärdiga Länders genomresande, jämte att han däraf utwerkade Wetenskapernas stora Beskyddares och befordrares, Sveriges oförlikneliga Beherrskares, den stora GUSTAFS nådiga bekräftelse.

Efter att ha fått tillstånd att resa av dåvarande svenske ambassadören i Istanbul, Gerhard von Heidenstam, inledde Sturtzenbecker 1784 sin resa, och antecknade

intrycken i minsta detalj i sin resedagbok.¹ Förmodligen avsåg han att med tiden redigera anteckningarna för framtida publicering, men han fick aldrig möjlighet att göra några korrigeringar, vilket gör hans text till en unik ögonblicksskildring. Även om han på grund av sin unga ålder (när han reste till Grekland var han 26 år) inte har den vetenskapliga kunskapen och den mångåriga erfarenheten som Jacob Jonas Björnståhl hade, ger han oss mycket levande beskrivningar av allt som fångade hans öga. Förvisso gjorde han misstag både i kopieringen av gamla inskriptioner och i arkeologiska frågor i allmänhet, men detta minskar inte hans bidrag. Han gör också jämförelser med andra resenärers texter, som han ofta observerar med ett kritiskt öga.

Efter föredöme från tidigare resenärer lämnar Sturtzenbecker information om de platser han besöker: demografin i de olika regionerna och befolkningsgruppernas förhållande till varandra, den religiösa situationen, sederna och traditionerna, förvaltningen och militären. Kännetecknande för Sturtzenbeckers intressen är hans omsorg att anteckna namnen på de handskrifter och böcker som han ser på klosterbiblioteken som han besöker, samt inskriptioner som han möter på olika arkeologiska och religiösa platser.

Sturtzenbecker understryker vikten av att behärska språket i de länder han besöker, och att inte förlita sig på de tolkar som så många resenärer använde för att samla information om lokala seder och traditioner. Tolkarna hade, enligt honom, inte tillräcklig

*Adolf Fredrik Sturtzenbecker. Okänd konstnär.
Uppsala universitetsbibliotek, Public domain.*

¹ Dagboken, X405, förvaras i Uppsala Universitetsbibliotek. De delar som behandlar resan till Grekland består av 59 ark och drygt 105000 ord. Den har nedtecknats och kommenterats av landsantikvarien Karin Bauman och mig, och kommer att publiceras 2022.

kunskap om vare sig resenärernas språk eller de ämneskunskaper som var nödvändiga för att kunna ställa relevanta frågor till lokalbefolkningen. Således slösas värdefull tid bort i meningslösa samtal och förtydliganden, och kommunikationen mellan den resande och människorna han möter blir bristfällig. Det uppstår missförstånd, där tolkens förutfattade föreställningar eller kunskaper färgar hans översättningar, och därmed vilseleds läsarna av hela reseberättelsen. Enligt Sturtzenbecker var Istanbul en idealisk plats för att på egen hand lära sig, inte bara östliga utan även andra levande språk. Han hade själv utnyttjat denna möjlighet.

Inför sin resa till Grekland skaffade han sig också en *camera obscura*, föregångare till den fotografiska kameran, samt en kompass och tidens reselitteratur. Den senare var viktig för de resenärer som ville bredda sin kunskap och notera fakta under sin resa, men även som jämförelse med vad de mötte på resan.

Den 5 februari 1784 avseglade Sturtzenbecker från Konstantinopel med ett venetianskt skepp som anlände till Thessaloniki den 25 februari. Under sin sjöresa beskriver han olika platser de passerar och ger information om byarna, invånarna, kyrkorna eller moskéerna, topografin och den lokala ekonomin. Detta är information som han huvudsakligen hämtar från sina medpassagerare och från de tryckta reseskildringar som han har med sig, men också från anteckningar som han har sparat före resan. Faktum är att han ser till att berika sina anteckningar med den antika och moderna historien på varje plats han besöker. Slutligen försöker han jämföra de topografiska observationerna från tidigare resenärer med vad han ser.

I Grekland möter Sturtzenbecker förutom greker även turkar, albaner och judar. När det gäller de ovanstående befolkningar och relationerna mellan dem verkar den svenska resenären behandla grekerna positivt på grund av deras kristna tro; han ser dock ingen rivalitet mellan de olika religiösa grupperna. När han anländer till Thessaloniki imponeras han av monumenten som han finner i staden och ger detaljrika beskrivningar även av kyrkor, moskéer och synagogor, men ägnar mindre tid åt människorna. När han beskriver de olika religiösa grupperna antecknar han demografiska siffror som han förmodligen får från olika länders konsuler, men han gör inte några bedömningar av situationen. Bland andra befolkningsgrupper i Thessaloniki beskriver han *Dönme*, till islam konverterade judar som förde ett isolerat och marginaliserat liv. Sturtzenbecker var imponerad av de många synagogorna och det judiska tryckeriet, som han anser vara unikt i österlanden.

Efter Thessaloniki reste Sturtzenbecker västerut till de makedoniska städerna Edessa och Verria, och sedan fortsatte han till Thessalien. Som produktiv författare lämnar han viktiga beskrivningar och observationer, inte bara om de arkeologiska platserna och klostren utan också om de bebodda och obebodda områdena och deras mänskliga geografi samt de politisk-ekonomiska situationer som han stöter på i städerna. Han kommer i kontakt med kristna och muslimer, munkar och lekmän, politiska och militära härskare, konsuler och köpmän från andra länder, män och kvinnor. Han beskriver den otrygghet som råder på landsbygden och ser klostren i Meteora inte bara som en plats för bön och bevarande av manuskript, utan också som säkra tillflyktsorter för lekmän och präster mot de väpnade grupper som dominerar landsbygden.

Han besökte de tessaliska städerna och byarna samt alla klostren i Meteora och beskrev deras mänskliga resurser, biblioteken och manuskripten och tryckta böcker som fanns där. Från Thessalien fortsatte han till Epirus och den 23 april 1784 anlände han till Ioannina. Sturtzenbeckers dagboksbeskrivningar av Epirus och de viktiga städerna Ioannina och Arta ger talande exempel på arten och omfattningen av hans intressen. Således ger den svenske resenären och pastorn, efter en tillbakablick på Ioanninas historia, en geografisk beskrivning, nämner den lokala sjön, och observerar att människor samlas där när de vill ha roligt. Hans beskrivning avslöjar en ganska välorganiserad stad:

Denna staden har den sundaste och angenämaste belägenhet man will se, på ett wäl upbrukadt feldt, midt i ett land som är befolkadt och ej har någon annan handelsstad, wid en stor insjö som kallas Akerusia ... Utom Janinas skjöna belägenhet, är och Janina i min tanka den skönsta och bäst byggda samt angenämaste stad i hela Romelie el. i Othsmanniska riket. Liksom begrafven i en skjön skog har Janina breda owanl. breda och wäl stenlagda samt temmel. reguliere gator, torra och bequäma för inrättningen af en watnrända midt i gatan, hwari orenlighet med watnet bortflyter. Friskt watn är här ock, ganska godt. Husen i annan smak byggda här annorledes i Turkiet, alla af sten, massiva, 2 våningar de mästa, stora fönsterluffer och i stället för glasnutor äro mindre allmänna oftast jerngaller, som böjer sig utan muren och gifver husen ett bättre anseende. Utbyggningar finnes här ej på något hus, och de flesta husen hafva stora platsar och större el. mindre trädgårdar wid sig.

Han beskriver också stadsborgen och de två moskéerna som finns i den och deras minareter. Eftersom hans besök sammanfaller med påsken beskriver han hur

ortodoxa kristna firar den, och imponeras av det faktum att de tre dagar efter påskdagen kysser och ger varandra välgångsönskningar. Sturtzenbecker ger även information om stadens befolkning och dess ekonomi.

När han befinner sig i Ioannina gör han små turer därifrån och ger information om *Derventer*, små eller större utposter bemannade av albaner för vägarnas och de omgivande områdenas säkerhet. Han förmedlar den rädsla som finns, främst för albanska stråtrövare, som samtidigt är osmanernas fiender i dessa områden. Sturtzenbeckers ofta negativa referenser om albaner och muslimer är färgade av vad han hör om dem, bilderna av ödemarken på landsbygden, men också av den rädsla som han själv känner varje gång han möter dem. Många av dem hade anlitats av osmanerna under det rysk-turkiska kriget 1768–1774, då en resning, understödd av ryssarna, hade brutit ut i flera delar av Grekland (Orlov-revolten). Efter detta hade de dröjt sig kvar på landsbygden.

Han nöjer sig inte med uttalanden av politiskt och socialt intresse, eftersom hans uppmärksamhet också riktas mot klädfrågor, särskilt när de speglar skillnaderna mellan befolkningsgrupper och kvinnors ställning. Ioannina är fullt av exempel. Sturtzenbecker noterar:

Quinfolk hafva ock här mera frihet än någonstädes i Turkiet. De gå icke allenast med obetäckt ansigte på gatorna, utan hafva ock rättighet att wistas i samma rum med främmande manfolk, hwarföre de ock inkomma när /-/. De kommer för att uplifva sällskapet; de äro likawäl ej så fräcka som i Xtenheten ock äro ej heller så högagtade som hos oss. De sitta nederst, merendels på sina fötter och äro mycket ödmjuka.

Medan han är i Arta besöker Sturtzenbecker den antika staden Nikopolis. Han skriver till och med att han är den enda moderna resenär som har besökt denna gamla stad. Under sin rundtur i nämner han förstörelsen av monument av både turkar och venetianer. Han får dock inte komma in i staden Preveza, på grund av pesten som plågade Epirus. Han noterar emellertid att venetianska tjänstemän från denna stad besökte honom vid klostret, där han bodde medan han besökte Nikopolis, och pratade med honom.

Det är anmärkningsvärt att Sturtzenbecker efter sitt besök i Arta valde att återvända till Trikala via Ioannina, eftersom – som han själv skriver – man behöver minst trettio beväpnade albaner som skydd för att resa genom bergen. Orsak till den anarki som råder på landsbygden anser Sturtzenbecker vara den fullständiga frånvaron av osmanska myndigheters administration.

De första intryck och den allmänna information som resenärer vid denna tid fick om varje stad eller region, kom från de ottomanska militära befälhavarna eller stadens förnäma personer, som ofta var greker och kyrkliga dignitärer. Men Sturtzenbecker hämtar också information från värdshusen, som förutom att vara en viloplats för alla typer av resenärer också var en samlingspunkt för information om vägars säkerhet och om städers och byars allmänna tillstånd. Säkerhet är en fråga som berör alla resenärer, och i fråga om detta noterar han:

Arnauderna [Albanerna] som här syntes ströfva på alla vägar till fot, bewäpnade från topp till tå äro här allas skräck och till ingen nytta, undantagande i Derwendterna, där Kournd Paschan lagt några till säkerhetens bewakande. Dessa taga ock af alla resande mer och mindre drickspenningar efter godtycke.

Nästa stora stopp på Sturtzenbeckers resa är Delphi, om vilket han lämnar en fantastisk beskrivning, kanske den mest detaljerade som någonsin skrivits. Han går även till byn Orchomenos där han påträffar en gravsten som han ritar av med hjälp av sin camera obscura. Efter Delphi besöker han klostret Hagios Loukas, där han stannar några dagar. Han beundrar klostret, men uttrycker sig, som varje gång han besöker kloster, negativt om munkarna. Förklaringen ligger förmodligen i att kritik av ortodoxa och katolska munkar är ett genomgående tema hos protestantiska resenärer.

Gravsten från Orchomenos som Sturtzenbecker avbildat med hjälp av camera obscura (foto författaren). Stenen finns idag i det arkeologiska museet i Aten.

I nästa by, Distomo, ger han ger en omfattande beskrivning av ett grekiskt bröllop till vilket han är inbjuden. Han beskriver ceremonin och det festande som följde. Tidigare resenärer såsom Tournefort och Björnsthål bevittnade också grekiska bröllop på landsbygden i det osmanska riket och beskrev dem. Sturtzenbeckers skildring är dock den mest omfattade och han antecknar allt:

Det är swårt att upgifva till alla dessa ceremonier. De flesta äro begripel. af sig sjelfva och ej elaka. Ätandet, fråssandet och drickandet samt brödkastandet är syndigt. Musiken som oupphörligen fortfor alt ifrån igår aftons, upmuntrade byens flickor, alla jungfrur är lika klädda, att dansa omkring Musikanterna och sedan det blifvit mörkt omkring en upgjord eld. Deras dans är aldeles romaika, som den med rätta kallas, såsom Grekernas största nöje.

Sista stoppet på Sturtzenbeckers resa blev Livadia, där han efter några dagar insjuknade. Han utvecklade feber och möjligen dysenteri och dog den 14 juni 1784 efter en mödosam och intensiv resa till Grekland som hade varat i drygt fyra månader. De sista orden i hans dagbok lyder så här

Luften i Livadia är sund dock något fuktig af de stora risträskan som omgifver staden, jemte tobaksplanteringar, som äro anlagda alt för nära.

Sturtzenbeckers resedagbok bevarades tack vare Logothetis Spyridakis Stamou, Sveriges konsul i Livadia, som skickade den till den svenska diplomatiska beskickningen i Konstantinopel tillsammans med resten av resenärens ägodelar. Även om han bara var 26 år gammal när han dog, framstår Sturtzenbecker som en observant resenär med ett genuint intresse för det han mötte. Hans resedagbok ger oss en levande, mångfacetterad beskrivning av dåtidens Grekland.

Bibliografi

- Björnsthål, Jacob Jonas (1780–1784). *Resa til Frankrike, Italien, Sweitz, Tyskland, Holland, Ängland, Turkiet, och Grekland beskrifven af och efter Jac. Jon. Björnsthål ; efter des död utgifven af Carl Christof. Gjörwell*. Stockholm: Nordström.
- Callmer, Christian (1985). *Svenskarnas färder och forskningar i den europeiska och asiatiska Orienten under 1700-talet*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Piltz, Elisabeth (2009). "Sturtzenbecker om topografin i Konstantinopels omgivningar", *Bysantinska Sällskapets Bulletin*, 27: 63–71.

Carl Gustaf Löwenhielms vyer från Konstantinopel med omgivningar

mellan 1824 och 1827

JAN VON BONSDORFF

Uppsala universitet

I juni 1824 anlände den nye svenske legaten greve Carl Gustaf Löwenhielm (1790–1858) till vattnen utanför Konstantinopel. Han var inte nöjd med vad han såg: ”Utsikten över hamnen var mycket vacker och skulle utan tvekan ha varit den mest magnifika i världen om inte husen varit så eländiga”, skriver han i sin dagbok. Inte heller de pittoreska ruinerna vid den theodosianska muren fann nåd inför hans ögon: De ”sju tornen” vid västra muren, alltså fästningen Yedikule Hisarı, kallar han ”erbarmliga skjul”. Till råga på allt visade sig legationsbyggnaden (”det såkallade palatset”) ligga i ruiner efter en brand. Allt detta meddelar Löwenhielm i sin dagbok. Som så ofta uttrycker han sig på franska:

Au point du jour nous nous trouvâmes devant Buyuk-Czekmedge peu distant de Constantinople dont on voyait les dômes. Calme toute la journée, en sorte que nous n’arrivâmes devant la ville qu’à l’heure. Passé 7 Tours (misérables bicoques) et le Serrail. La vue sur le port fut bien belle, et serait sans contredit la chose la plus magnifiqu du monde si les maisons n’étaient point si misérables. Nous jettâmes l’ancre à Galata, et une heure après arrive enfin Mr. Séraphino [...]. Mr. Séraphino m’accompagna au Soidisant Palais, qui a une exposition superbe, mais qui se trouve ... en ruines! Le petit kiosque seul reste, mais inhabitable comme il est maintenant.¹

¹ Löwenhielms dagbok, Lång 22, 44v; Löwenhielms minnen 1: 220. Jfr. von Bonsdorff 2020, 227ff.

Möjligtvis var Löwenhielm trött efter de tre månader han hade tillbringat på resande fot. Färden gick från Sverige, genom München, Wien, Florens och Venedig, och slutligen med båt från Livorno. Löwenhielm hade med sig två följeslagare, officern Otto August von Malmborg (1795–1864) och sin sekreterare, Albrecht Elof Ihre (1797–1877).

Carl Gustaf Löwenhielm hade en lång och intressant karriär som svensk officer och som diplomat. Senare i livet blev han utnämnd till general. Den 20 februari 1824 utnämndes Löwenhielm till Sveriges ministerresident i Konstantinopel och generalkonsul i Levanten. Han verkade som svenskt sändebud i Konstantinopel fram till 1827. Löwenhielms huvuduppdrag i Konstantinopel var att förnya sultanens tillåtelse för svenska handelsfartyg att besöka osmanska hamnar i Svarta havet. Han genomförde uppdraget med glans och kunde därefter få sin egen önskan uppfylld, nämligen att utnämnas till svenskt sändebud vid det kejserliga hovet i Wien 1827.

Tillbaka till Löwenhielms ankomst i Konstantinopel: Det framgår av citatet ovan att "monsieur Séraphino", en dragoman, ledsagade honom till den lilla grindpaviljongen ("le petit kiosque," alltså kiosk eller köşk), den enda ambassadbyggnad som överlevt 1818 års brand. Tomten hade förvärvats år 1757 av den svenska staten.² Den första träbyggnaden från 1757 brann upp under eldsvådan 1818, en av många återkommande bränder i stadsdelen Pera, där de utländska legationerna samlats. Andra ambassader gick upp i rök under samma eldsvåda, som det ryska palatset mitt emot det svenska. I sina "Souvenirer" (minnen) konstaterar Löwenhielm att paviljongen på den svenska tomten gjordes beboelig på några veckor, även om den var "ofantligt liten".³

Monsieur Séraphino, som nämns ovan, var dragoman (eller drogman) anställd av den svenska beskickningen vid Löwenhielms ankomst till Konstantinopel. Dragomanerna var outhärliga som guider, tolkar och allmänna mellanhänder för de främmande legationerna, särskilt som direkta kontakter med Högå Porten inte uppmuntrades. En annan dragoman, som Löwenhielm anlidade, Antoine Testa, tillhörde en berömd genuesisk familj i Pera. Testa följde Löwenhielm på hans resor, till exempel till Bursa, eftersom monsieur Séraphino inte visade sig så tillförlitlig som önskat. Löwenhielm använde sig också av en mon-

² Jfr Ådahl 1993, 8.

³ Löwenhielms minnen 2: 7, Lång 29: 286. Ofantligt liten: "excessivement [sic] petit".

sieur Desgranges, fransmännens dragoman, samt också ”lille George Timoni”, från en brittisk-venetiansk dragomanfamilj.⁴

I Carolina Rediviva finns Löwenhielms skissböcker bevarade. Fyra av skissböckerna innehåller tusch- och sepia-teckningar samt akvareller från Konstantinopel, med främst topografiska vyer från Bosporens bankar, både de europeiska och de anatoliska sidorna, liksom skisser från Bursa och andra platser där han reste i Anatolien.⁵ Vidare äger Nationalmuseum i Stockholm en serie på 27 akvareller, främst från Konstantinopel och Bursa. Verken i Nationalmuseum är av större format och är mer utarbetade än akvarellerna, laveringarna och penn-teckningarna i Uppsala.

Löwenhielm, Carl Gustaf, Utsikt över del av Konstantinopel med Suleymaniye, Janissar Aghaeks palats (1824). Nationalmuseum, Stockholm (NMH 39/1998).

På Uppsala universitetsbibliotek finns vidare Löwenhielms memoarer (*"Souvenirs"*) på franska, liksom hans dagböcker på svenska och franska, förutom de nämnda skissböckerna. Här framstår Löwenhielm som en komplex och lynnig

⁴ Löwenhielms minnen 2: 10, 14, 20.

⁵ Se Löwenhielms skissböcker; Skissbok nr. 2–5 i Davidsson 1958: 3991–3995.

person. Han kan beklaga sig över till exempel sin fars och sin hustrus kyla, sitt ofta återkommande illamående, över sin dåliga ekonomi eller att han inte tas emot av den bayerska kungen: "[...] sådana ohöfligheter behöfver Konungens Ministrar ej swälja".⁶ I nästa stycke kan det dåliga humöret plötsligt övergå till solig upprymdhet vid framgång, till exempel vid en social mottagning. Löwenhielm är en flyhänt författare som visar kvickhet i sina memoarer och rese-rapporter. Men alltsomoftast visar han sitt tyngre sinnelag genom svepande förnedringar över människor han ogillar, till exempel de andra sändebuden vid Höga Porten i Konstantinopel: "Mina kollegor, charge d'affaires i Neapel, Nederländerna och Danmark [...] var sanna Pera-söner, obildade, bedrägliga, löjligt stolta och fåfänga." Löwenhielm gör upprepade gånger klart att han ser sina tre år i Konstantinopel som bortslösad tid.

Carl Gustaf Löwenhielm, Utsikt över Konstantinopel. Odaterad, Nationalmuseum, Stockholm (NHM 269/1965).

⁶ Lång 22:7, 10r, 10v.

Trots sådana utgjutelser och hårda ord redan vid första intrycket av Konstantinopel, så skulle just vattnen kring staden bilda en kärna i Löwenhielms många akvareller fram till 1827. Pera, Gyllene Hornet, Seraljen och Bosporen avbildas i milt eftermiddagsljus och med blå himmel. Bland teckningarna finns också ansatser till fridsam folklivsskildring: fiskeanläggningar vid Bosporen, "fontäner" (brunnar), vattenbärare, vattenpiporökande äldre män. Men ofta är vyerna folktomma och stilla. Löwenhielm intresserar sig mer för småbyarna längs Bosporen

Carl Gustaf Löwenhielm, Vy över Bosporen från den europeiska sidan, med fästningar Rumeli och Anadolu. Odaterad, Uppsala universitetsbibliotek.

norr om Konstantinopel och paviljongerna i Kağıthane trädgårdar, än för vyer från innerstaden. Han avbildar hellre legationernas sommarresidens uppe längs Bosporen i Büyükdere och Tarabya än de inne i Pera.⁷ Möjligtvis fungerade tecknandet som ett medel att finna en lugn plats i tillvaron som alternativ till det ofta frustrerande spelet om audienser och byråkrati i samröret med Sultanens tjänstemän.

Carl Gustaf Löwenhielm, Vy över staden Bursa. Odaterad, Nationalmuseum, Stockholm (NHM 277/1965).

⁷ Skissbok nr 3, 19. »Vue prise d'une fenêtre de la Chancellerie de Russie à Buyukdéré.» och 20. d:o; eller Palais d'Espagne, Turquie nr 3, 11.

Löwenhielm och hans följeslagare kunde utnyttja de långa väntetiderna mellan de sällsynta audienserna vid Höga Porten till att kunna ströva omkring på landsbygden runt Bosporen och också för att ta sig längre bort, till Bursa och Iznik. Under dessa expeditioner kunde Löwenhielm ägna sin tid åt sin favorit-sysselsättning, nämligen akvarellmåleriet.

Löwenhielm, Carl Gustaf, à Appollonie, 1826. Lavering i tusch och sepia. 49. Uppsala universitetsbibliotek, Skissbok 4:49 (Turquie nr. 3).

En skiss från 1826 visar byn Gölyazı ute på en halvö i sjön Uluabat (Appollonia-sjön) nära Bursa. Här kan vi se två män i västerländsk klädedräkt som sitter under ett stort träd. En stork är avbildad uppe på en ruin i bakgrunden. En av männen verkar erbjuda några barn en gåva av något slag; den andre skissar. Med stor sannolikhet har Löwenhielm avbildat sig själv och sin följeslagare Johan Hedenborg (1787–1865), läkare vid den svenska beskickningen i Konstantinopel från 1825. Det framgår ur Löwenhielms skrifter att det var just Hedenborg som följde med på resan sommaren 1826 och ingen annan. Den redan

nämnde Otto August Malmborg, också han akvarellist, hade rappellerats (återkallats) från sin diplomatiska tjänst i maj 1826.⁸ Johan Hedenborg behandlade Löwenhielm för dennes återkommande ledvärk. Läkaren skulle komma att bli en flitig resenär i Levanten, bosatt på Rhodos och i Kairo, och en samlare av antikviteter, handskrifter och zoologiska föremål. Också Hedenborg tecknade gärna, så det går inte att säga vilken av de två resenärerna som fått konstnärsrollen i bilden. Trädet och ruinen i bakgrunden förekommer även i en större akvarell i Nationalmuseums ägo från byn Gölyazı ute i sjön.⁹

Löwenhielm, Carl Gustaf, Vy över palatset i Khiagat Hane [Kağithane] (1824), Nationalmuseum, Stockholm (NMH 23/1998).

Vi vet inte hur Löwenhielm utvecklade sina tecknartalanger. Han nämner inte någon form av konstnärlig utbildning i sina memoarer. Många av hans mili-

⁸ Löwenhielms minnen, 2: 20.

⁹ "Vue d'Appollonie" (NMH 272/1965).

tärkolleger deltog i besiktningssesor, där också kunskaper i uppmätningar och topografiskt tecknande krävdes, men inte Löwenhielm. Faktum är att Löwenhielm, överste vid tiden för sin vistelse i Konstantinopel, inte fick någon formell militär utbildning alls. Han hade tillbringat fyra år vid Uppsala universitet, men hade svårt att klara sina tentamina i ämnen som latin. I hans "souvenirer" gör Löwenhielm klart att han fann all abstrakt kunskap rätt motbjudande, men att han hade en viss förmåga för språk, historia och politik.¹⁰

Löwenhielm förvärvade förmodligen sina konstnärliga färdigheter genom praktiska studier och genom att kopiera sina officerskolleger och vänner. I sina memoarer sörjer han den förtidiga förlusten av sin vän Carl Gustaf Ramsay (1783–1808). Ramsay är känd som tecknare och målare, särskilt landskap i den topografiska traditionen.¹¹ Löwenhielms följeslagare i Konstantinopel, den nyss nämnde Otto August von Malmberg, levererade några originalskisser som Löwenhielm kopierade, till exempel från Efesos.¹² Kunskaper i att rita var naturligtvis en professionell nödvändighet för officerare vid denna tid.¹³

I sina memoarer klagar Löwenhielm över de långvariga inaktiva perioder som han fick utstå som ung soldat – till exempel "under semestern fick jag inget nyttigt gjort".¹⁴ Kanske använde han sin fritid för att syssla med akvareller och för att experimentera med uppmätningar och perspektiv? Flera anteckningar i hans memoarer under resan till Konstantinopel 1824 anger att han uppskattade offentliga statyer och de konstgallerier som fanns tillgängliga för publiken vid den tiden, till exempel i Berlin, Wien och Livorno.¹⁵ Löwenhielms senare skissböcker från hans rundresor i Centraleuropa, också bevarade på Uppsala universitetsbibliotek, visar att han intresserade sig särskilt för lokal arkitektur.

I "Souvenirerna" säger Löwenhielm om tiden i Konstantinopel att han, vid sidan om vardagliga plikter och hans strävanden att genomföra sitt diplomatiska uppdrag, ägnade sin tid åt läsning, akvarellmålning och att studera det italienska språket.¹⁶ Hans personliga dagbok – alltså inte de redigerade "souvenirerna" – fångar ofta konstnärskapet i korta lakoniska meningar.

¹⁰ Löwenhielms minnen 1: 13f, Souvenirs 1, Lång 28.

¹¹ Löwenhielms minnen 1: 38, Lundström 1999, 292, Löwenhielms Souvenirs 1, Lång 28, 42.

¹² Davidsson 1958, 3993: 34–37.

¹³ Theolin 2003, 7.

¹⁴ Löwenhielms minnen 1: 60.

¹⁵ Löwenhielms minnen 1: 218 (1 april 1824, Berlin), Lång 22: 7, 6, 40.

¹⁶ Löwenhielms minnen 2: 19.

Löwenhielms personliga liv var oroligt under perioden efter återkomsten från Konstantinopel och hans utnämning till svensk ministerresident i Wien 1827. Han strävade efter att skilja sig från sin första fru, Jaquette Gyldenstolpe, som varit prins Oscars erkända mätress och ryktesvis fått en oäkta dotter med honom 1816. Löwenhielm fann tröst i Stockholms sociala liv. Här träffade han greve Constantin von Suchtelen och hans fru Elise. Löwenhielm berättar att de tre träffades varje morgon under en period för att måla gouache (vattenfärg som gjorts täckande med tillsättning av vit färg). Han låter oss veta att grevinnan Elise von Suchtelen undervisade honom just i gouache-tekniken.¹⁷ Kanske vi skall förstå en del av Löwenhielms väg till konstnärskapet på detta rätt anspråkslösa sätt – inom det sociala umgänget med måleri som tidsfördriv.

Vi finner en tillfällig anteckning hos en av Löwenhielms biografer, Carl Fredrik Lindahl, som skriver under pseudonymen Lazarus, som kan vara intressant för Löwenhielms konstnärliga förmåga: Lazarus meddelar att den unge löjtnanten blev sårad när han agerade som svensk attaché till det ryska högkvarteret under krigen mot Napoleon. Löwenhielm skall ha förlorat synen på ett öga.¹⁸ Faktum är att Löwenhielm, bland andra besvär som gikt, ofta nämner sina värkande ögon. Han menar i sina memoarer att hans syn alltid varit svag, eftersom han bara kunde se väl med ett öga.¹⁹ Ändå verkar Löwenhielms synnedsättning inte ha hindrat den konstnärliga produktionen. Speciellt hans blyerts-teckningar som visar landskapsvyer innehåller ofta mikroskopiskt små ritade detaljer som avlägsna fartyg och hus.

Carl Gustaf Löwenhielm visar i sin skriftliga kvarlåtenskap att han är nog så medveten om sin egen förträfflighet i en värld av motgångar. Överraskande nog tonar han ned just sina konstnärliga förmågor: Han menar att musik och måleri alltid varit hans favoritsysselsättningar, men att kämpar förgäves med att uppnå ens den lägsta graden av perfektion i de två bildande konsterna som roar honom.²⁰ Löwenhielms liv verkar fullt av sådana överraskande motsägelser; halvblindhet eller synskärpa? Mjältsjuk diplomat eller livsbejakande akvarellist? Hans efterlämnade skisser är hängivna och noggrant utförda skildringar av sjöarna och floderna i Asien och Europa längs Bosporen. Hur kan dessa solbelysta, molnfria

¹⁷ Löwenhielms minnen 2: 75.

¹⁸ Lazarus 1900, 347.

¹⁹ Löwenhielms minnen 2: 19.

²⁰ Löwenhielms minnen 2: 187.

och pastorala scener förenas med Löwenhielms skrivna klagosånger över sin egen situation och kritik över tingens tillstånd under hans tid i Konstantinopel? Paradoxen får stå för Carl Gustaf Löwenhielms motsägelsefulla personlighet.

Litteraturlista

Källor och arkivmaterial

Lång = Långarkivet. Uppsala universitetsbibliotek, Handskriftsavdelningen:

Löwenhielms dagbok

Löwenhielms minnen

Löwenhielms skissböcker:

Skissbok 2 (Turquie N:o I) 1824 (33 st. teckningar, akvareller, laveringar 1824–25)

Skissbok 3 (Turquie N:o II) 1825 och 1826 (46 st.)

Skissbok 4 (Turquie N:o III) 1826 och 1827 (65 st.)

Skissbok 5 (L'Hellespont, la Troade et Cyzique). 1827 (21 st.)

Löwenhielms *Souvenirs*: Originalen på Uppsala universitetsbibliotek är mer innehållsrikt än de utgivna minnena.

Sekundärlitteratur

von Bonsdorff, Jan (2020), "Carl Gustaf Löwenhielm's Turkish Sketchbooks from 1824 to 1827", i Éva Á. Csató, Gunilla Gren-Eklund, Lars Johanson, Birsel Karakoç (ed.), *Turcologica Upsaliensia. An Illustrated Collection of Essays*, Leiden: Brill, 227–239.

Davidsson, Åke (1958), *Katalog över svenska handteckningar i Uppsala universitetsbibliotek*, Uppsala: Uppsala University.

Karlsson, Lars (1993). "Catalogue". i Margareta Lindgren (ed.), *C. G. Löwenhielm. Artist and Diplomat in Istanbul 1824-1827*, Uppsala: Uppsala University Library, 24–56.

Lazarus [Carl Fredrik Lindahl] (1900), *Svenska millionärer. Minnen och anteckningar* bd. 5, Stockholm: Aktiebolaget Varia.

Lundström, Bo (1999), *Officeren som arkitekt och konstnär i det sena svenska 1800-talet*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

Löwenhielm, Carl Gustaf (1927–1929), *Greve Carl Gustaf Löwenhielms minnen* 1–3, Stockholm: Bonniers.

Theolin, Sture (2003), "C. G. Löwenhielm. Officer, diplomat and artist – C. G. Löwenhielm. Asker, diplomat ve sanatçı", i Yenal, Engin (ed.), *Bir zamanlar Türkiye – Turkey, As It Was. Carl Gustaf Löwenhielm. Bir İsveç Elçisinin 1820'lerdeki Türkiye Albümü – A Swedish Diplomat's Turkish Portfolio in the 1820s*, Istanbul: Yapı Kredi.

Ådahl, Karin (1993), "Introduction", i Margareta Lindgren (ed.), *C. G. Löwenhielm. Artist and Diplomat in Istanbul 1824-1827*, Uppsala: Uppsala University Library, 6–9.

Margaretha Charlotta Heijkenskjöld

A Swedish Aristocrat in the Eastern Mediterranean

MÁR JÓNSSON

University of Iceland

On Monday 11 May 1835, the weekly Swedish journal of announcements, *Post- och Inrikes Tidningar*, published a short notice from “häradshövding” Axel Gyllenhammar, dated 26 April, on the pending probate inventory of the belongings of the deceased “Fröken Charlotta Heijkenskjöld”. He wanted all those who had owed her something and those with whom she had been in debt to inform him within six weeks at his domicile, Regeringsgatan 38 in Stockholm.¹ Such notices were a regular feature in the journal and as a rule the deceased in question had either been a person of considerable means or there were particular complications involved in the assessment and partition of the inheritance. Who, then, was Miss Charlotta Heijkenskjöld? She was unmarried, for sure, but nothing else can be gleaned from the announcement. She is not to be found in *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon* that contains biographies of two thousand women “who actively contributed to Swedish society.”² She is mentioned in an article on the noble family Heijkenskjöld in the *Swedish biographical dictionary* as having – on her father’s initiative in 1816 – designed a dress for women, the so-called “Hälleforsdräkten”. She later travelled in Europe and to the East, and left some papers: “Hon gjorde vidsträckta resor i Europa o Orien-

¹ *Post- och Inrikes Tidningar* 11 May 1835, 4.

² Web. *Svensk kvinnobiografiskt lexikon*, skbl.se/en/about-skbl and skbl.se/en/article#H

ten, från vilka hon efterlämnat teckningar o anteckningar (RA. Esplunda arkiv I: 195–196).³

Some more is found in the remarkable *Anteckningar om svenska qvinnor* of 1864, a biographical collection on “framstående qvinnor” in Sweden, past and present. “Margaretha Charlotta Heijkensköld”, it says, was born in 1781 and died in Ramla in Syria in 1834 on her way from Jerusalem. She had attracted a great deal of attention for her travels abroad: “ett fruntimmer som på sin tid väckte mycket uppseende genom sina långa och vidsträckta utländska resor.” She was “en mycket rik fröken”, and having reached a certain age and become financially independent she had decided to travel. She could be both plain and grandiose (“enkel eller storartad”); in Paris and Vienna she appeared with all her wealth as an aristocrat in distinguished circles whereas in Italy she could just as well decide to make her own food at home: “sjelf helt anspråkslöst i en jernkamin laga sin lilla middag.” In Vienna, she had met the Swedish poet Carl August Nicander, who was travelling too, and helped him out so he could continue his trip.⁴ A mixture of these crumbs of information can be seen on Wikipedia and other websites in Swedish as well as in English.⁵

“As in a theatre”

On 16 April 1833, in rough weather, the steamship “Francesco Primo” left Naples. It had been built two years earlier and was one of the fastest steamships ever constructed. It had been named after the recently deceased king Francesco I of the Kingdom of Naples and Sicily (Il Regno delle Due Sicilie), a decisive political actor at the time. Naples was among Europe’s largest cities with over 400 thousand inhabitants – three times more than Rome – and a popular goal for tourists who besides visiting the city wished to see the volcano Vesuvius and the ruins of Pompeii and Herculaneum.⁶ It had been decided in the summer of 1832 that “Francesco Primo” would sail with passengers to Greece and Turkey

³ “Heijkensköld, släkt”, *Svenskt biografiskt lexikon* 18, 541. On the dress, see Heijkensköld 1933, 133–136. I thank Veturliði Óskarsson in Uppsala for providing me with the relevant pages of that book.

⁴ *Anteckningar om svenska qvinnor*, 1–2, 180–181.

⁵ See “Margaretha Heijkensköld” and google-search.

⁶ Richter 2002, 16–20.

in a first organised tour in the Eastern Mediterranean. A plan for the voyage was printed and distributed all over Europe and the project was announced in newspapers and magazines.⁷

The political circumstances were favorable. Greece had become independent a few years earlier. Its head of state, Ioannis Kapodistrias, had been assassinated on 9 October 1831 and a few weeks later there was a rebellion in Egypt against the Ottomans. Gradually things had calmed down, not least after the three major powers of Russia, England and France on 7 May 1832 agreed that prince Otto of Bavaria, at seventeen, would become king of Greece. He was son of king Ludwig I who had supported the Greek fight for independence from early on. The Greek national assembly ratified the agreement on 8 August and four months later prince Otto departed from Munich in the company of his older brother, crown-prince Maximilian. They first went to Naples and from there to Brindisi, where Otto departed for Nafplio, then capital of Greece. Maximilian returned to Naples and on hearing about the planned cruise with “Francesco Primo” he asked his father for permission to participate and got it.⁸

After three days in Messina on Sicily and shorter stops in Catania and Syracuse the ship rushed on to Malta. The Icelandic student Tómas Sæmundsson, in a book of travel and a letter to his friends, explained that there had been room for one hundred passengers and as many servants, beside the staff. On board he had felt as if he was in a theater: “som paa et Theater.”⁹ The French architect Jean-Baptiste Marchebeus, who wrote a book on the trip, claims that the distinguished passengers soon became friends and talked together: “des relations plus familières et plus intimes s’établirent bientôt dans les loisirs de bord.” On the night to 30 April the ship anchored at Corfu, at the time ruled by the English, and the following evening the governor threw a party for crown-prince Maximilian.¹⁰ Marchebeus provides a list of the passengers and so does the French medical doctor, Jean Giraudeau, who was on the trip and also wrote a book. Each of them has around 60 names but not exactly the same. The Iclander appears on neither of the lists which means that the Frenchmen were only interested in dignitaries – and where the former has „Madame la comtesse

⁷ Már Jónsson 2019, 101–102; Droulia 2009, 159–163; Oliver 2014, 230; Salmen 2005, 32.

⁸ Brewer 2010, 252–255; Dakin 1973, 276–290, 299–312; Pakkanen 2006, 11–12; Salmen 2005, 29–31.

⁹ Már Jónsson 2019, 106, 126.

¹⁰ Marchebeus 1839, 36, 40, 45.

Heikeinfied, de Stockholm” among the passengers the other has “Madame la Baronne Heikeinlied (de Stockholm)”.¹¹ That must be the one and the same person. A notice in the official weekly journal of the Ionian government, printed Saturday 4 May, reveals that on 19 April the only person of renown to come from Otranto to Corfu had been “La Signora Carlotta Heykenckioeld”. The journal also informed its readers that “Il Vapore Napolitano Francesco I”, with Andrea de Martino as captain, had arrived from Malta on 30 April, after a trip of 56 hours, and had left for Patras two days later.¹²

“Brave for a lone lady”

The papers of Charlotta Heijkenskjöld mentioned in the *Swedish national biography* are preserved in the Swedish State Archives (Riksarkivet) in Stockholm as “Esplunda arkiv I: 195–196. Fröken Charlotte Heijkenskjölds handlingar 1809–1835.” On 30 June 1847, her younger sister, “överstinna” Johanna Maria von Wright, wrote a note that when she died the papers should be given unopened (“ouppbrutna”) to her nephew Count Carl Göran Mörner.

The note on Charlotta Heijkenskjöld's papers, written by her sister Johanna Maria.

¹¹ Marchebeus 1839, xvi; Giraudeau 1835, 8.

¹² *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Jonie* 4 May 1833, 4, 8.

Their contents are extremely interesting, to say the least. There are a few items on weaving, most certainly from before the trip. The travel documents consist of a booklet for consular stamps, a rather extensive diary in three booklets, written with a pencil, and a notebook on expenses – all of these in small octavo. There are also some receipts and letters concerning the trip and Hejken skjöld's death, besides a few letters to her family. These documents deserve to be studied thoroughly and published *in extenso*. Only a superficial chronological overview will be provided here – and it must be added that her handwriting is extremely difficult to read.

Charlotta's father, Detlof Hejken skjöld, was born on 4 January 1751 and he died on 2 October 1824. Her mother, Ulrika Lovisa Viktorin, was born on 19 December 1756 and died on 3 June 1825. They had seven children, three of whom died young:

Catharina Sophia (1777–1778).

Sophia Lovisa (1779–1790).

Catharina Ulrika (1780–1845), married to Adolf Göran Mörner (1773–1838).

Margaretha Charlotta (1781–1834).

Detlof Fredrik (1782–1799), who drowned.

Johanna Maria (1784–1857), married to Gustaf Fredrik von Wright (1766–1811).

Carl Gustav (1792–1833), married to Eva Augusta Cronstedt (1797–1877). When his father died he took over Hällefors herregård in Örebro län in Wästmanland.¹³

Soon after her father's death, Charlotta Hejken skjöld as an unmarried woman, 43 years old, applied to have legal control over her possessions ("myndighet"), which was granted by king Karl XIV on 17 November 1824. After her mother's death she moved to Stockholm and on 18 April 1827 got a passport to travel abroad. She first went to Paris and in the autumn continued her journey to Rome where she met the poet Nicander at the end of November – he had been in Hällefors three years earlier and became acquainted with the family; in a letter to a friend on 1 December, calling her "Fröken Charlotte Heykenskiöld", he says: "Hvar hon egentligen har i Rom att göra, vet jag icke; men tappert är det af ett ensamt fruntimmer att företaga en sådan färd." They visited the Vatican

¹³ Web. Geni, www.geni.com/people/Margareta-Charlotta-Hejken skjöld/6000000017986416972.

together and went to the town of Tivoli north of the city, where she enjoyed looking for antiquities, and found some: "vår Fröken var särdeles road att leta antiqviteter. Hennas skörd bestod i några små bitar af rosso antico. ... Jag hvarken sökte eller fann."¹⁴ In April 1828, the young American poet Henry Wadsworth Longfellow met Charlotta in Naples and referred to her as "Eichenshoults or whatever her name is – the Swedish woman."¹⁵ She wrote to her family from there on 9 January 1829. The next summer, she and Nicander met in Vienna. In a letter on 4 July he repeated his assessment and still did not understand her motives, adding a strange remark on her possible answer:

Hon är märkvärdig. Att som ensamt fruntimmer, utan betjent eller kammarjungfru resa Europa omkring, lära få kunna och vilja göra henne efter. Detta hennes sätt att färdas och lefva väcker uppseende öfver allt, men hvad frågar hon derefter? Hon tänkar: "Skratta du! Du känner mig icke".

They met regularly and she gave him money so he could continue his journey.¹⁶

Consular stamps in her passport and a few letters show that she was in Italy in 1830 and 1831. A marble bust of her is preserved, made by the Swedish sculptor Bengt Erland Fogelberg in Rome in 1830.¹⁷ On 1 January 1832, the consul of the Kingdom of Sweden and Norway in Florence authorised her to travel to Naples and on 1 April 1833 the consul there added that she would be going by land to Otranto and from there to Corfu: "Buono per andare a Corfu passando di qui per terra a Otranto." Heijdenskjöld left the city on 4 April, having paid for housing and food for the last seventeen months. Four weeks earlier she had agreed with George Sicard, the administrator of the shipping company, on the facilities that she would have "dans la Cabine des Dames" on board "Francesco Primo" from Corfu to Constantinople. Some pages are missing at the beginning of her diary, but the trip from Naples is there and on 2 May she "tog farväl af mina vänner i Corfu" and "embarquerade kl. 6"; she appears to have liked the place!

¹⁴ Heijdenskjöld 1933, 138–139; Nicander 1839, 173.

¹⁵ Oliver 2015, 173.

¹⁶ Heijdenskjöld 1933, 140–141. He does not mention her in notes written in Vienna; Nicander 1839, 360–397.

¹⁷ Heijdenskjöld 1933, 133, 142. The author, Syster Heijdenskjöld, knew nothing on her relative's last years, supposedly obscured in darkness: "höljda i dunkel" (152).

It had no more than 12 thousand inhabitants. Greek troops had taken the Acropolis on 19 June 1822 and there had been fierce fights in 1825. Turkish troops took it back on 5 June 1827 after five months of siege and thousands of casualties. They did not hand the fortress-temple over to Greek authorities until 12 April 1833 and only then the garrison left.¹⁹ Six weeks later, on 24 May, king Otto arrived amidst great festivities, but Heijkenskjöld could not care less: “De fleste af den samlade mengden sågo lika lite som jag den kungliga person.”

“Good people can be found everywhere”

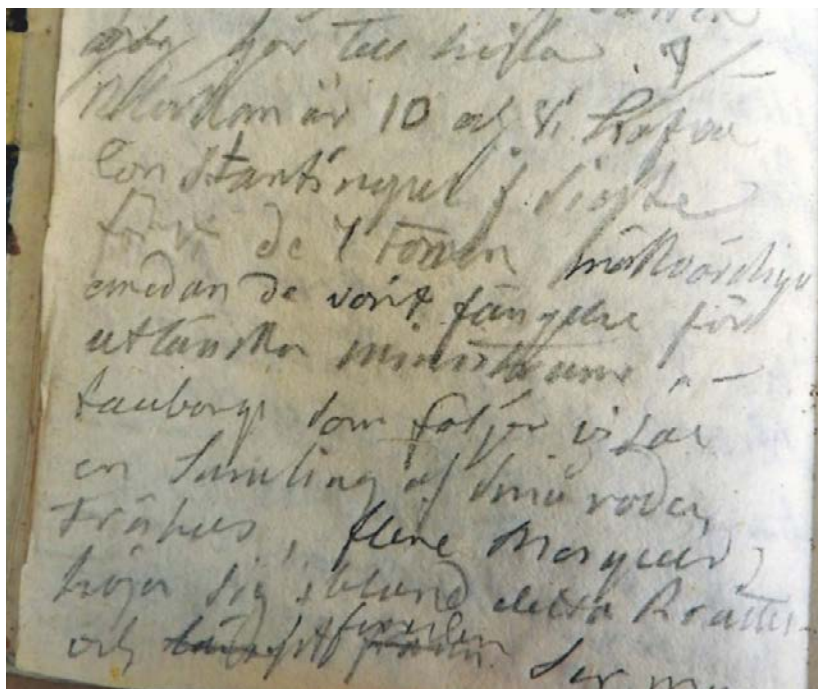
“Francesco Primo” left the port of Piraeus on 27 May and arrived a day later in Smyrna (Izmir), the first stop in the Ottoman Empire. The group stayed there for a week. Marchebeus got an excellent ice cream at the “Café de la Marine” and bought newspapers. Tómas Sæmundsson was impressed with the slave market and felt as if he had entered the world of *Thousand and One Night*.²⁰ On 6 June the group visited the ruins of Troja (Hisarlik) and Heijkenskjöld noted that everybody went on land. The morning after the great city appeared and she wrote: “Klocken er 10 och wi hafve Constantinopel i sigte ... en samling af små röda trehus, flere mosquer höja sig i bland”.

In her letter of 9 June Heijkenskjöld describes an incident at the arrival, as a representative of the Swedish diplomatic legation had asked for her, but been told that she had already left the ship. She complained and the captain, who allegedly had been drinking, got angry and refused to send a messenger to rectify the mistake. A Frenchman offered to accompany her but she insisted: “Det nekade jag bestämt ganska beslutet att ei följa med annan enn svensk protection.” The Danish nobleman made a joke on her attitude „med sin vanliga pétulance” and she retorted: “Monsieur ... je ne sors du bâtiment que sous la protection suédoise.” An hour later someone came from the legation and brought her to safety: “Han förde mig dit där jag nu sitter och skrifuer.” She liked the place: “Det är betydligt vackert!” There were, though, in Pera, some derelict houses and dismal streets, and quite many hills. She had not been in the city yet but had heard that the marketplace was interesting: “Bazaren skal vara god.” The

¹⁹ Dakin 1973, 207–217; Pakkanen 2006, 111–121; Már Jónsson 2019, 108–109.

²⁰ Marchebeus 1839, 126; Már Jónsson 2019, 121–122.

waters between Constantinople and Pera were packed with beautiful boats. She had not decided how she was going to continue her trip and only knew that she was not going back to “Francesco Primo”, even though it would be going to heaven: “ty om ångbåten seglade til himmelen följde jag ändå icke längre med det sällskapet.” There was no need to worry, though: “Jag är aldeles ej ängstlig, kommer man ej på ett sätt, så blir det på et annat.” She liked the Turks better than the Greeks: “Grekerna äre et uroligt folk. De stille Turkarne behaga mig bättre.”

Heijken skjöld's diary entry in the morning of 7 June 1833.

“Francesco Primo” took a short excursion to the Black Sea and left Istanbul on the morning of Sunday 23 June, stopping at Smyrna again to take coal and then at the island of Syros. King Otto came on board close to Milos in the evening of

9 July to bid farewell to his brother. After the obligatory three weeks of quarantine at Malta the ship sailed on to Sicily and came back to Naples on 9 August.²¹ Heijkenskjöld had stayed on. She stopped writing her diary on 19 June as she came back from seeing the city and only wrote a few lines. She had by then already been to Scutari and was impressed. In a second letter to her siblings, written on 5 September she was preparing for departure: “att jag nu lämnar denna stad.” There were dangers indeed but by being careful one could avoid many things and there were good people everywhere: “med försiktighet unvikes mycket och goda menniskor träffas öfver alt i världen.” She had seen as much as she could but there had been restrictions and she always needed to be accompanied by one or two persons, even to go to the market: “man kan icke ens våga sig ensam att gå i Bazaren.” For the last five weeks she had been in an excellent hotel in Büyükdere to the north of the city, where the foreign legations had their summer residences. The French minister threw a party every Sunday and she had been there several times. It was only 20 minutes by boat, whereas it took three hours to sail to Istanbul. The Swedish consul had arranged a “firman” for her to visit some mosques and had in general been of great help. She had been advised to return to Italy but did not wish to do that and would continue her journey to Smyrna and onwards – her siblings would do best in sending letters to the consul in Naples.

Consular stamp authorising Charlotta Heijkenskjöld to travel on to Smyrna.

²¹ Már Jónsson 2019, 110–112, 124.

“The splendid city of the Caliphs”

On 7 September, the Swedish consul, present at Büyükdere, provided Charlotta Heijkenskjöld with authorisation to travel to Smyrna. Her list of expenses show that she left Istanbul on 24 September and came to Smyrna on 4 October. Nine days later she went on a four day trip to Efesos and on 28 October she left for Alexandria, having got a stamp in her passport to that order three days before. She wrote to her siblings from Alexandria on 23 December and three days later got a stamp from Consul Giovanni Anastasy confirming that she would be going to Rosetta (Rasheed) on the coast and from there to Cairo. She stayed in that city from 13 to 29 January 1834 and got coffee, milk, butter and bread for breakfast – and she went to see the pyramids before renting a ship for a three-month journey on the Nile. On 17 March, the Swedish doctor and traveller Johan Hedenborg came to Cairo and described the sight from the boat with great enthusiasm in a book published nine years later:

framför oss låg Kairo, den praktfulla Kalif-staden. ... Trädgård vid trädgård, grupper af sykomorer och palmer utgjorde främre delen af taflan och längre bort strålade i solglansen hufvudstadens oräkneliga minareter.”²²

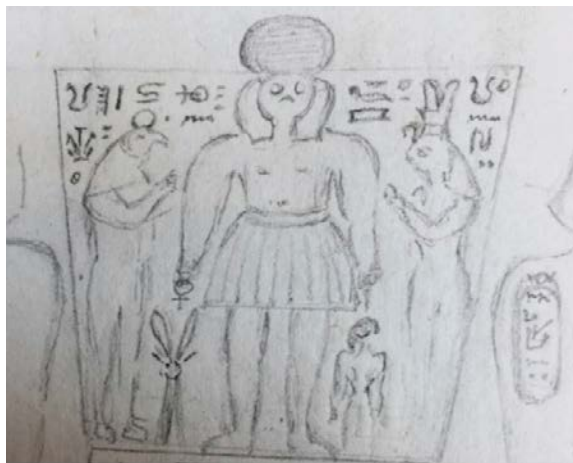
The two Swedes must have known about each other and may have met, but he does not mention her in the book. However, on 27 March the American traveler John W. Hamersley met with Heijkenskjöld at Dakka where she was drawing sketches in the temple – he calls her “Heiskinskiöll.” She told him that on one occasion she had been forced to draw her pistols in order to persuade her crew to continue the trip.²³ There is no diary from these weeks and the expenses were only assembled afterwards, but scholars who know the area and its ruins will in all likelihood be able to reconstruct her route from the many fascinating drawings she made and are preserved, some of them with short annotations.

On 18 April, Heijkenskjöld was back at the same hotel in Cairo and stayed for eight nights. She wrote to her siblings on 22 April and four days later got a stamp authorising her to travel to Damietta on the Mediterranean coast and

²² Hedenborg 1843, 208. He describes Cairo in great detail, as well as Alexandria and other sites of importance.

²³ Oliver 2015, 173.

from there onwards to Jaffa (Haifa) in Palestine. On 7 May, in Damietta, yet another Swedish consul authorised her to travel on to Beirut: “bon pour se rendre à Beyrout dans un temps où la santé est bonne.”²⁴ The third and last part of her diary covers the period from 27 April in Cairo to 7 June in Jerusalem. She died on 29 July in the town of Ramla (Ramallah), ten kilometers to the north of the city.²⁵ The consuls were averted and the family informed. Her brother had died on 12 December 1833 so their brother-in-law, Count Mörner, took the matter into his hands. On 25 March 1835, the Swedish consul in Alexandria informed the Swedish Royal chancery that he had written to Jaffa and asked for information: “pour avoir des nouvelles des effets et des papiers de Mademoiselle de Heijkenskjöld.” Two days later the Swedish consul in Naples sent a report on her belongings there and among other objects there was valuable jewelry in gold. They must have been sent to Stockholm and may just as well have arrived in time for the registration of Charlotta Heijkenskjöld’s belongings in June.

One of Heijkenskjöld's many drawings from her stay in Egypt.

²⁴ There should be letters concerning Charlotta Heijkenskjöld in the consular archives kept at the Swedish State Archives; see Web.sok.riksarkivet.se/arkiv/382OI0cRrH6d0G02H087k3.

²⁵ “Margaretha Heijkenskjöld”. An announcement on her death was printed in *Aftonbladet* in Stockholm on 11 November 1834, see Heijkenskjöld 1933, 142, where on page 135 there is mention of an inventory of property made in Hällefors in 1835, but no source is provided.

Bibliography

Manuscripts

Riksarkivet, Stockholm.

Esplunda arkiv I: 195–196. Fröken Charlotte Heijken skjöld's handlingar 1809–1835.

Printed books and articles

Anteckningar om svenska qvinnor. Editors Wilhelmina Stålberg and P.G. Berg. Stockholm: P.G. Berg 1864 (accessible at Web. runeberg.org/sqvinnor).

Brewer, David (2010). *Greece, the Hidden Centuries: Turkish Rule from the Fall of Constantinople to Greek Independence*. London and New York: I.B. Tauris.

Dakin, Douglas (1973). *The Greek Struggle for Independence 1821–1833*. London: Batsford.

Droulia, Elli (2009). “Ένα πρώιμο οργανωμένο ταξίδι αναψυχής και εξερεύνησης στα Επτάνησα, την Ελλάδα και την Τουρκία”, i *Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο* IIa. Athens: The Society of Kytherian Studies, 158–173. [“An early organized voyage for amusement and discovery to the Ionian Islands, Greece and Turkey”. *The eighth international pan-Ionian conference*.]

Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Jonie, 4 May 1833 (accessible at Web. srv-web1.parliament.gr/library.asp?item=40008).

Giraudeau, Jean (1835). *L'Italie, la Sicile, Malte, la Grèce, l'Archipel, les îles Ioniennes et la Turquie. Souvenirs de voyages historiques et anecdotiques*. Paris: The Author (accessible at Web. gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k3062190m).

Hedenborg, Johan (1843). *Resa i Egypten och de inre Afrika åren 1834 och 1835*. Förra delen. Stockholm: I.J. Hjerta (accessible at Web. books.google.com).

”Heijken skjöld, släkt” i *Svenskt biografiskt lexikon* 18. Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon 1969–1971), 541 (accessible at Web. sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/12780).

Heijken skjöld, Syster (1933). *En bergsmansläkts historia. Släkten Heijken skjöld*. Stockholm: P.A. Norstedt.

Marchebeus, Jean-Baptiste (1839). *Voyage de Paris à Constantinople par bateau à vapeur. Nouvel itinéraire*. Paris: The Author (accessible at Web. books.google.com).

“Margaretha Heijken skjöld”, i Wikipedia, sv.wikipedia.org/wiki/Margaretha_Heijken skjöld

Már Jónsson (2019). “Tómas Sæmundsson's reise til Hellas og Tyrkia i 1833”, i *Opuscula* 17, 99–128.

Nicander, Karl August (1839). *Minnen från Södern. Efter en resa i Danmark, Tyskland, Schweiz och Italien* II. Örebro: N.M. Linds Boktryckeri (accessible at Web. runeberg.org/minesoder/2).

Oliver, Andrew (2014). *American Travelers on the Nile. Early U.S. visitors to Egypt, 1774–1839*. New York: The American University in Cairo Press.

Pakkanen, Petra (2006). *August Myhrberg and North-European philhellenism. Building the myth of a hero*. Helsinki: The Finnish Institute at Athens.

Post- och Inrikes Tidningar 11 May 1835 (accessible at Web. tidningar.kb.se).

Richter, Dieter (2002). *Napoli cosmopolita. Viaggiatori e comunità straniere nell'Ottocento*. Napoli: Electa.

Salmen, Birgitte (2005). *Johann Michael Wittmer (1802–1880). Studien zum Leben und Werk*. Doctoral dissertation, Universität Passau (accessible at Web. opus4.kobv.de/opus4-uni-passau/frontdoor/index/index/docId/80).

Websites

Geni's genealogical database, www.geni.com/people.

Riksarkivet, sok.riksarkivet.se/arkiv.

Svensk kvinnobiografiskt lexikon, skbl.se/en/about-skbl.

Martinus Rørbye i Grekland och Konstantinopel

MARTIN OLIN

Nationalmuseum, Stockholm

Den danske målaren Martinus Rørbye (1803–1848) besökte Grekland från hösten 1835 till våren 1836, med en drygt månadslång avstickare till det osmanska rikets huvudstad från slutet av december till början av februari. Han reste tillsammans med sin landsman Michael Gottlieb Bindesbøll (1800–1856). Bindesbøll är mest känd som arkitekten till Thorvaldsens museum i Köpenhamn, medan Rørbye var en av de mer framträdande konstnärerna under den danska ”guldåldern”, även om han idag är mindre bekant än de internationellt uppmärksammade Christoffer Wilhelm Eckersberg och Christen Købke. När han avled 45 år gammal var han professor vid Konstakademiens modelskole i Köpenhamn. Liksom de flesta av sin generations tongivande målare hörde Rørbye till kretsen av Eckersbergs elever. Och liksom sin lärare, och med dennes välsignelse, tillbringade de flesta av dem en längre studieperiod i Rom med ekonomiskt understöd från hemlandet. Det var under ett flerårigt uppehåll i Italien mellan 1834 och 1837 som Rørbye besökte Grekland och Konstantinopel.

Martinus Rørbye skrev regelmässigt dagbok under sina resor. Dagböckerna, förda i förtryckta almanackor med ett litet fält för varje dag, har länge varit kända och har utnyttjats av forskningen. Sedan några år är de också lättillgängliga genom ett projekt finansierat av Ny Carlsbergfondet. Konsthistorikern Jesper Svenningsen har transkriberat och givit ut de inte särskilt lättlästa anteckningarna och försett dem med en introduktion, förklarande noter och register.¹ Dag-

¹ Resultatet är publicerat här: <https://roerbye.ktdk.dk/> Det kan vara svårt att *söka* sig fram till rätt hemsida från Sverige; för att hamna rätt bör man se till att använda ”ø” i stället för ”ö”. Se websidan

boken från resan 1834–37 till Italien, vilken innefattar resan till Grekland och Konstantinopel, är, skriver Svenningsen i sin inledning, förmodligen ”den mest fullständiga kilde til en dansk kunstners studierejse i 1800-tallets første halvdel”. Presentationen är en ypperlig källpublikation som är lätt att konsultera. Svenningsen har inkluderat de bevarade brev som Rørbye skrev under resan och återger dem tillsammans med andra anteckningar, som konstnärens kassabok. Breven ger ibland en viktig fördjupning som inte ryms i dagbokens med nödvändighet kortare notiser. Av de 51 brev som återges har endast tio tidigare varit publicerade. Skulle man till äventyrs tvivla på transkriptionen finns de inskannade originaldokumenten kopplade till aktuellt datum med möjligheter till in-zoomning.

Efter rekommendation från Konstakademiet i oktober 1833 erhöll Rørbye ett resestipendium på 500 riksbankdaler årligen i tre år från Fonden ad usos publicos.² Denna fond, inrättad av kung Fredrik V år 1765, var under 1820- och 30-talen framför allt inriktad på stöd till vetenskap, litteratur och konst och var den främsta finansiären av de danska guldålderskonstnärernas långvariga och många gånger avgörande utrikes studieresor. Rørbye lämnade Köpenhamn i maj 1834 och reste över Tyskland och Nederländerna till Paris där han uppehöll sig över sommaren. I september var han i Milano, och 22 oktober kom han fram till Rom. Under försommaren 1835 gjorde han en resa i Kampanien tillsammans med Bindesbøll och tre andra arkitekter och blev kvar i Neapeltrakten över sommaren. När Bindesbøll i början av september kom tillbaka från ett besök på Sicilien bestämde sig Rørbye tämligen improviserat för att följa med på en resa till Grekland som arkitekten planerade. Färden gick över Apenninerna till Apulien. I Otranto tog de båda danskarna båt till Korfu och efter tio dagars uppehåll där fortsatte resan till Athen dit de anlände 29 oktober.

Athen hade varit den unga nationen Greklands huvudstad bara i något år och var ännu inte ett etablerat resmål för målare på studieresa. Men som arkitekt hade Bindesbøll andra ingångar. Han stod i kontakt med Christian Hansen (1803–1883) och de andra danska och tyska arkitekter som arbetade med att planera och uppföra nya byggnader för rikets administration och representation.

”Redaktionelle bemærkninger” (<https://roerbye.ktdk.dk/om/redaktionelle-bemaerkninger>) för utgivningshistorien.

² För Rørbyes utlandsresor, se särskilt Hartmann (1949), tillämpliga avsnitt i Martinus Rørbye 1981 och Lykke Grand 2012.

Redan 1834 hade han beslutat sig för att resa till Athen, där Hansen väntade honom.³ Vid sidan av nybebyggelsen hade de dansk-tyska arkitekterna satt i gång med att avlägsna senare bebyggelse från Akropolis och gjorde i samband med det arkeologiska undersökningar och rekonstruktioner. I januari 1835 påbörjades grävningar på västra sidan av Parthenon-templet under ledning av arkeologen Ludwig Ross. När Rørbye kom till Athen på hösten hade utgrävningarna nått ned till klippan - fem och en halv meter - vilket konstnären i ett brev till Eckersberg påpekade var längre ned än den antika stenläggningen.⁴ Medan Bindesbøll aktivt deltog i utgrävningarna och dokumentationen, skildrade Rørbye arbetena på Akropolis i en serie teckningar och målningar som har få motsvarigheter. De är på samma gång reportagebilder och konstnärligt högtstående vyer av ett soldränkt attiskt vinterlandskap.

Martinus Rørbye, Utgrävning framför Propyleerna på Akropolis, Athen, 1835, olja på papper, klistrad på duk, 28,5 x 41,5 cm, Statens Museum for Kunst, Köpenhamn (KMS4299).

³ Haugsted 2000, 108.

⁴ Haugsted 1982, 63.

En målad studie i Statens Museums for Kunst visar frilägningsarbetena vid Propyleerna, där ett myller av grekiska arbetare röjer bland de efterantika försvarsverken på klippan.⁵ Utsikten norrut med ett ganska brant perspektiv över delar av staden och det så kallade Theseion till vänster ger vid handen att Rørbye fattat posto strax öster om det ännu inte rekonstruerade Nike-templets postament. Målningen, som enligt dagboken avslutades 6 december, bygger på en mycket precis teckning vilken konstnären påbörjade 21 november.⁶ Byggnaderna och de arkeologiska fragmenten skiljer sig bara i några detaljer mellan de två versionerna. Däremot har Rørbye i målningen frångått den tecknade förlagan och fritt flyttat runt och reducerat de grekiska figurerna med sina gråblå dräkter och röda huvudbonader med syftet att uppnå en bättre kompositionell balans. För att skapa djup och atmosfär i bilden flaxar ett halvdussin fåglar över stenhögarna och kring den höga piedestalen, vars syfte konstnären noterar att arkeologerna inte kunnat bestämma.

Rørbye utnyttjade det tillstånd han med visst besvär utverkat av Ross för att få arbeta på Akropolisklippan till att teckna och måla mer pittoreska motiv, ofta med en eller flera större mänskliga gestalter i grekiska dräkter i förgrunden. De målade och tecknade studierna kunde han sedan använda som utgångspunkt för kopior och nybeställningar till ett borgerligt klientel i Italien och Danmark. Det var till stor del för att samla ytterligare sådant material som han beslöt sig för att resa till Konstantinopel. Efter att ha lämnat sina målade studier i förvar hos Christian Hansen begav sig Rørbye tillsammans med Bindesbøll mot Piraeus. På kvällen 11 december gick de ombord på ångfartyget "Levant" och efter en oangenäm resa med sjögång anlöpte man några dagar senare Smyrna (Izmir), där Rørbye och Bindesbøll tillbringade en knapp vecka. Rørbye är i dagboken entusiastisk över landskapets färger och över vad han ser i staden, men redan här konfronterades han med det problem som skulle komma att spoliera stora delar av vistelsen i Konstantinopel: den skarpa kylan som hindrade honom att teckna utomhus. Han besökte citadellet, basarerna, några av de grekiska kyrkorna och, efter att ha dragit av sig stövlarna, en moské. Det motiv som främst fångade honom var den så kallade Karavanbron (Kervan köprüsü), där sällskapet den 15 december drack kaffe med den turkiska vakten. Nästa dag återvände Rørbye

⁵ Monrad 1984, kat. 46.

⁶ Martinus Rørbye 1981, nr 102, s. 151 (teckningen i Statens Museum for Kunst, Köpenhamn, KKSgb5808).

med avsikt att teckna men överväldigades av mängden motiv: långa rader av kameler, gestalter i färggranna dräkter, de vackra omgivningarna. Något bör han ändå ha kunnat fånga på sitt ritpapper eller i minnet, för vid återkomsten till Köpenhamn målade han *Scene af det offentlige liv i Orienten* (1838), en ambitiös folklivsscen vid Karavanbrons ena fäste, med grupper av rökande och diskuterande turkar. Det var hans medlemsstycke för inträde i Konstakademiet, som alltså är målningens ägare.

Martinus Rørbye, *Scene af det offentlige liv i Orienten*. Motiv ved karavenebroen i nærheden af Smyrna. *Det Kongelige Akademi for de Skønne Kunster*, KS 171 (via Wikimedia Commons).

Den 17 december gick sällskapet åter ombord på "Levant" för att fortsätta resan. Tre dagar senare vaknade Rørbye tidigt ombord. Skeppet låg nu för ankar utanför Seraljudden, och konstnären var full av förväntningar: "Dagen viiste mig endelig Constantinopel i heele sin Pragt; den fortjener sit store Navn. Det heele var mig som en nye Verden, utrolig fantastig". Första natten tog Rørbye och Bindesbøll in på ett nyöppnat hotell, men de fann under dagen billigare logi

med hjälp av den danske dragomanen Philip Romani som skulle bli en god vän med vars hjälp de båda blev introducerade i staden.⁷

Nu följer i dagboken en rad dagar, som blir till veckor, där Rørbyes stora bekymmer är vädret. Regn, slask, snö, blåst och köld hindrade honom ofta från att ens ta sig runt i staden. Den 23 december antog konstnären emellertid Romanis förslag att besöka de främsta sevärdheterna. Först drack danskarna kaffe hemma hos den italienskfödde dragomanen, vars hustru satt i en soffa med benen uppdragna under sig intill ett bord med ett glödfat under. Över bordet låg en matta för att bevara värmen (några dagar senare avväjdes en katastrof när mattan fattade eld). Roddare förde sedan männen över Gyllene hornet till den gamla staden på Seraljudden där de besåg de främsta monumenten. På julafton var vädret bättre, och Rørbye och Bindesbøll var tillbaka i "Constantinopel", det namn Rørbye använder för den gamla staden på Seraljudden, men inte brukar om andra stadsdelar. De såg Süleymaniyemoskén och Bayezidmoskén, som de fann mycket vackra, och avslutade besöket med några inköp i basarerna. Juldagarna ägnades åt promenader i Galata, kring stadsmurarna och ytterligare besök i den gamla staden. Ett ymnigt snöfall föranledde Rørbye att skriva att "Alt seer ganske ud som hjemme". På morgonen den 28 december var vattnet i handkannen i Rørbyes rum bottenfruset, men vädret var klart, och Rørbye begav sig till Seraljudden där han såg den grekisk-ortodoxe patriarkens procession efter att denne avlagt visit hos storvisiren Mehmed Emin Rauf.

Först på nyårsafton var det så milt att Rørbye prövade att teckna litet ute på stan, vid en av moskéerna i Galata. Oron för att hans tecknande skulle väcka förargelse bland befolkningen kom på skam, och han bestämde sig för att försöka igen vid tillfälle. Ytterligare några dagar med köld och blåst gjorde att det dröjde till den 5 januari innan Rørbye tog fram ritblocket igen. Han arbetade då en stund i Hagia Sophias förgård men kylan gjorde att han knappt kunde hålla i pennan. I stället besökte konstnären en kombinerad kaffe- och rakstuga där han förundrad iakttog hur kunderna fick hela huvudet rakat. Under de kommande veckorna återvände han till värmen på kaféerna och tecknade av de andra gästerna, oftast till dessas förnöjelse. Även om han sålde en del av teckningarna till de avbildade finns flera bevarade i danska samlingar. En delvis akvarellerad blyerts-

⁷ I den följande redogörelsen är uppgifterna hämtade från Svenningsens digitala utgåva av Rørbyes dagbok 1834–37. I de flesta fall är datum angivet i brödtexten, i något fall kompletterat och förtydligat i en fotnot.

teckning i Statens Museum for Kunst föreställer interiören i "Café Nimisch".⁸ Ett tiotal rökande män sitter på träbänkar längs väggarna och på en upphöjd avsats vid fönstren. Till vänster är barberaren sysselsatt med en kund som lutar sig framåt över ett vattenfyllt handfat, och vid en rikt utsmyckad skänk till höger om fönstren tycks en man förbereda kaffeservering. Mitt i rummet står ett glödfat med en kaffekanna på värmning. Rørbye har i blyerts antecknat färger på dräkter och inredningsdetaljer som han sedan på sitt rum i flera fall har tillfört teckningen i akvarell. Endast en av männens dräkter är helt färglagd. Den ofullbordade karaktären ger bladet ett friskt och omedelbart uttryck, som dock inte främst är ett konstnärligt mål utan en följd av syftet med teckningen.

Martinus Rørbye, En turkisk caféinteriör ("Café Nimisch"), Konstantinopel, 1836, blyerts och akvarell på papper, 27,4 x 43,4 cm, Statens Museum for Kunst (KKSgb5300).

⁸ von Folsach 1996, nr. 35, 50, 112.; Lykke Grand 2012, 72–73. Teckningen påbörjades 13 januari, då Rørbye skriver: "Heele Dagen tegnede jeg i en tyrkisk Barbeerstue i Pera; den er et Slags offentlig Rendezvous og Kaffe Nemis skal være vid og bredt bekjendt. Den 26 och 27 återvände han och lade till några figurer till teckningen, den 30:e var han åter där. Se också teckning i privatägo av sittande rökande man i Café Nimisch, återgiven i Lasson 1992.

I arbetsmaterialet ville Rørbye bevara motiv och detaljer för att kunna använda i målningar; att ödsla tid på noggrann akvarellering av alla delar skulle inte ha varit rationellt. Den mångåriga och ofta tråkiga teckningsutbildningen vid Konstakademiet hade gjort Rørbye mycket skicklig på att registrera detaljer, men han hade som konstnär också en sällsynt förmåga att låta dem ingå i ett stillsamt bildberättande som aldrig blir övertydligt: tofflorna vid trappavsatsen, barberarens utrustning, den lilla fågeln i sin bur.

Men det var utomhusscener med arkitekturbakgrund som var Rørbyes specialitet, och så fort vädret medgav försökte han arbeta i det fria. Hans teckningar av islamiska byggnadsverk är inte många men vittnar om att han på kort tid skaffat sig god kännedom om arkitekturen i det osmanska riket. En studie i stående format visar en del av Süleymaniye-moskéns portik med sina rödsvita spetsbågar sedd genom en hög port. Innanför öppningen möter ögat en av de från Hippodromen hämtade höga kolonnerna i rosa granit, som ligger i skugga. Dess form tas upp av den solbelysta minareten bortom småkupolerna där en böneutropare i grön dräkt skymtar. Att teckna *inne* i de stora moskéerna var inte att tänka på, och det var först under en av deras sista dagar i Konstantinopel som Rørbye och Bindesbøll ens lyckades se det inre av den berömda Süleymaniye-moskén. De försökte smälta in i mängden och bete sig som de övriga besökarna, men ådrog sig en och annan missnöjd blick.⁹

Martinus Rørbye, Parti av Süleymaniye-moskén, Konstantinopel, 1836, blyerts och akvarell på papper, 22,3 x 11,0 cm, Statens Museum for Kunst (KKS1974-65).

⁹ Martinus Rørbye 1981, nr. 111, 160. Rørbyes dagbok 1834–37, 28 januari, då teckningen förmodligen också är tillkommen.

På moskéernas förgårdar var det möjligt att teckna, även om det inte det alltid var utan problem. Många moskébesökare var fascinerade av Rørbyes arbetsprocess och samlades runt konstnären, som till en början kände sig besvärad, men eftersom han ändå inte förstod åskådarnas frågor och kommentarer tyckte han till slut att det var som att vara ensam, trots att trettio människor stod runt omkring.¹⁰

Martinus Rørbye, Vid en moské i Tophane-distriktet, Konstantinopel, 1836, blyerts och akvarell på papper, 21,0 x 26,7 cm, Konstantinopel, 1836, blyerts och akvarell på papper, Statens Museum for Kunst (KKS18760).

En teckning tillkommen vid en av moskéerna i Tophane-kvarteret visar förberedelserna inför bönen med den påbudna tvätten av ansikte och fötter under

¹⁰ Rørbyes dagbok 1834–37, 10 januari 1836.

en arkad, samtidigt som en grupp män flockas i förgrunden för att ställa sina fickur efter en rättvisande klocka.¹¹ När Rørbye vid ett annat tillfälle försökte teckna vid Bayezidmoskén hann han emellertid knappt börja innan en man mycket energiskt påpekade att det var olämpligt.¹²

I mitten av månaden gjorde danskarna ett besök hos den danske generalkonsuln, baronen Kasimir Hübsch von Grossthal, på dennes lantställe i Büyükdere, dit sällskapet roddes. Rørbye konstaterade att området längs Bosporens stränder under sommaren "vist maae være overordentligt smukt". Under återfärden några dagar senare berättade Philip Romani om sultanens sommarresidens och trädgårdsanläggningar som kunde ses från båten.

Den 19 januari firades Ramadans slut. Rørbye hade omsider upptäckt att fastemånaden innebar att det folkliv han kommit för att studera på många sätt hade varit begränsat under hans besök. I sällskap med Romani begav sig Rørbye tidigt på morgonen till Seraljudden där de såg sultanen Mahmud II i full pompa rida till Hagia Sophia. Skott avlossades "saa at Huusene knage". Det var inte första gången Rørbye såg härskaren. Den 8 januari hade han bevittnat en procession där sultanen lämnade palatsområdet för att till häst bege sig till en närbelägen moské. En musikkår spelade, hyllningsrop hördes, tre ryttarlösa hästar leddes framför sultanen och officerare med rökelsekar gick på ömse sidor om processionen. Men Rørbye, som hade ett professionellt intresse för ståtliga uniformer och anslående ceremonier, tyckte ändå det hela såg lite torftigt ut, bland annat för att sultanens garde gick skodda i tofflor. Annars fann han de turkiska dräkterna mycket vackra, som han skrev i en rapport till Konstakademiet: "for en Kunstner, kan vist ingen Kostumer være skjønnere end de tyrkiske, da de forbinde den største Reenhed i Stiilen, med Pragt, og er denne ikke forhaanden, da tiltaler en skjøn Simplisitet ikke mindre."¹³

Utan umgänget med dragomanen Romani och hans familj skulle vistelsen i Konstantinopel sannolikt ha varit ganska ledsam för de båda danskarna. Inte bara anordnade Romani besök och utfärder, de var också ofta bjudna till parets hem och genom dem till andra festligheter. På kvällen den 18 januari var alla hos Romanis svåger, förste engelske dragomanen Pitzani, där Rørbye dansade

¹¹ Martinus Rørbye 1981, nr. 112, 161, där det nämns att Hartmann 1950, 97, nr. 59 identifierar den helgedom som Rørbye benämner "Toppana-moskén" (Tophane-moskén) som Kılıçalıpasamuskén (1580), och den andra moskén i kvarteret som Nusretiye-moskén (1823).

¹² Rørbyes dagbok 1834–37, 12 januari 1836.

¹³ Brev 29 januari 1835 till Konstakademiet, återgivet i Rørbyes dagbok 1834–37.

vals med några av damerna. Han karakteriserar aftonen som ”armenisk”, och fru Romani verkar ha haft grekisk-armeniskt ursprung. Hon satt modell åt Rørbye i sin grekiska dräkt medan hon roade honom med att berätta om turkiska, armeniska och grekiska seder. ”Det er en yderst interessant Kone som man ikke saa let kan blive kied af at høre paa”, skriver han i dagboken den 11 januari. Inför avresan hjälpte fru Romani honom att välja presenter till fästmön Rose Schiøtt hemma i Danmark. En sidenhandlare besökte henne i hemmet och visade upp sina prover för dem båda.

Mot slutet av vistelsen gjorde Rørbye och Bindesbøll ett besök i Üsküdar där Rørbye tecknade ett parti av stranden med uppdragna båtar och utsikten mot den europeiska delen av staden.¹⁴ Högra delen av bilden domineras av ett hörn av Ahmed III:s fontänbyggnad, uppförd på 1720-talet, som konstnären har återgivit med stor uppmärksamhet på arkitekturens polykromi.

Martinus Rørbye, Utsikt från Üsküdar mot Galata vid Bosporen, Konstantinopel, 1836, blyerts och akvarell på papper, 28,5 x 43 cm, Kort- og billedafdelingen, Det Kgl Bibliotek, Köpenhamn.

¹⁴ Martinus Rørbye 1981, nr. 109, 158.

Detta var ett av Gottlieb Bindesbølls specialintressen, och en gissning är att mannen i fez och europeiska benkläder under kappan avbildar Rørbyes reskamrat.¹⁵ Män och kvinnor sitter och rör sig omkring fontänen, där handel med någon form av jordbruksprodukt pågår eller förbereds. Många närmade sig konstnären nyfiket och vänligt när han tecknade och ville här, som andra dagar, gärna inleda samtal trots språkförbistringen. ”Det var en deilig dag”, avslutar Rørbye anteckningen.

Martinus Rørbye, Ahmed III:s fontän vid porten till Topkapi-palatset, 1846, olja på duk, 112,5 x 159,1 cm, ARoS Aarhus Kunstmuseum.

Under de sista dagarna var vädret mycket bättre än i början av vistelsen, och Rørbye lyckades få ihop en del tecknat material som han under de kommande åren kunde använda som grundmaterial till nya verk, däribland den stora

¹⁵ Bindesbøll hade skaffat sig en sådan huvudbonad i vilken han är avbildad på Constantin Hansens grupporträtt en grupp danska konstnärer i Rom från 1837 (Statens Museum for Kunst, Köpenhamn).

målningen av fontänbyggnaden vid porten till Topkapi-palatset, nu i Aarhus Kunstmuseum. Han besökte dessutom ett offentligt bad, tecknade lite också där, och fick flera förfrågningar om att utföra porträtt. Den 1 februari lämnade Rørbye och Bindesbøll Konstantinopel ombord på ångfartyget Dorothea som under det kommande dygnet gjorde god fart genom Dardanellerna. På morgonen den 5 februari var de åter i Piraeus, där de sattes i tre dagars karantän.

Referenser

Källor

- Martinus Rørbye 1981: *Martinus Rørbye, 1803–1848* (1981), utst.kat., texter av Dyveke Helsted, Eva Henschen, Bjarne Jørnæs och Torben Melander, Köpenhamn: Thorvaldsens Museum.
- Rørbyes dagbok 1834–37: *Martinus Rørbyes rejsedagbøger og -breve*, ed. Jesper Svenningsen, Kilder til dansk kunsthistorie, Ny Carlsbergfondet, <https://roerbye.ktdk.dk>.

Sekundärlitteratur

- von Folsach, Birgitte (1996). *I Halvmånens Skær: Eksempler på skildringer af Den Nære Orient i dansk kunst og litteratur omkring 1800-1875*, Köpenhamn: Davids Samling.
- Hartmann, Jørgen B. (1949). "Fra maleren Martinus Rørbyes vandreaar, meddelt paa grundlag af rejsedagbøger og breve", *Personallhistorisk tidsskrift*, 12 række, 4. bind., ss. 75–116.
- Hartmann, Jørgen B. (1950). "Fra maleren Martinus Rørbyes vandreaar, meddelt paa grundlag af rejsedagbøger og breve", *Personallhistorisk tidsskrift*, 12 række, 4.-5 bind., särtryck med bilagor och annan paginering.
- Haugsted, Ida (1982). "The Architect Christian Hansen: Drawings, letters and articles referring to the excavations on the Acropolis 1835–37", i *Analecta Romana Instituti Danici*, X, ss. 53–96.
- Haugsted, Ida (2000). "Kunstakademiets rejsende arkitekter", i *København–Athen tur/retur: Grækenland og Danmark i 1800-tallet. Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek*, Ny Serie, nr. 2, ss. 97–119.
- Lasson, Frans (1992). *Rørbyes Tegninger*, Köpenhamn: Rhodos.
- Lykke Grand, Karina (2012). *Dansk guldalder: Rejsebilleder*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Melander, Torben (1981). "Rejsen til Grækenland og Konstantinopel 1835–36" i *Martinus Rørbye* 1981, ss. 134–144.
- Monrad, Kasper (1984). *Danish painting: The golden age: a loan exhibition from the Statens Museum for Kunst, Copenhagen*, London: The National Gallery.

Robert Wilhelm Ekman: Georg August Wallin, 1853, olja på duk, 116x85 cm, Helsingfors universitet. Foto: Helsingfors universitetsmuseum/Timo Huvilinna.

Georg August Wallin

PATRICIA BERG

Svenska litteratursällskapet i Finland

Ja en skithög är hela världen, old England ej mindre
än vårt Finland o. måtte Herren unna mig att få lägga
mina arma ben en gång till hvila i öknens sand.¹

Arabisten Georg August Wallin (1811–1852) reste 1843–1849 på Arabiska halvön och Sinai, i Egypten, Syro-Palestina och Persien. Hans vetenskapliga mål var att samla in material om arabiska dialekter. Wallin utgör ett undantag i finländska akademiska kretsar vid den här tiden, som mest intresserade sig för det finska folkets och språkets ursprung. Därtill reste han som filolog i en tid då forskningsresorna vanligen var av naturvetenskaplig eller militär karaktär. För sin samtid var Wallin en internationellt känd Arabienresenär, men hans arbete har med tiden fallit i glömska och i dag är det få som känner till hans namn.

År 2008 startade Svenska litteratursällskapet i Finland utgivningsprojektet *Georg August Wallins Skrifter*.² Inom projektet utgavs i sju band Wallins skriftliga kvarlåtenskap i textkritisk och kommenterad form.³ Samtliga sju band finns tillgängliga både i tryck och som pdf på sls.fi.⁴

¹ Citatet är taget ur Wallins dagbok, ur ett inlägg skrivet under återresan i London den 16 oktober 1849. Wallin 2015, 194.

² Redaktionen bestod av Kaj Öhrnberg, Kira Pihlflyckt och Patricia Berg. Projektet startade i augusti 2008 och avslutades i januari 2017.

³ Under de cirka sju år som Wallin färdades i Mellanöstern skrev han i första hand dagböcker och brev på svenska. Dagböckerna var hans privata och mycket personligt skrivna. Breven skickade han till vännen och professorn Gabriel Geitlin (1804–1871) och till mor Johanna och syster Natalia (1818–1881) i Helsingfors. I *Georg August Wallins Skrifter* är materialet kronologiskt ordnat.

⁴ www.sls.fi/sv/site-search?keywords=wallin

Studier och resplaner

Georg August Wallin föddes 1811 i Sund på Åland i en familj med svenska som modersmål. Under 1830-talet studerade han orientalisk litteratur vid Kejserliga Alexanders-Universitetet i Helsingfors och skrev 1839 en docentavhandling om skillnader mellan talad och skriven arabiska.⁵ Det är okänt vari Wallins intresse för arabiskan bottnade. Antagligen var den främsta orsaken vänskapen med den dåvarande professorn i orientalisk litteratur, Gabriel Geitlin (1804–1871).

Efter docentavhandlingen reste Wallin till S:t Petersburg för att fortsätta sina studier i arabiska och persiska. Hans lärare i arabiska var den egyptiske shejken Muhammad 'Ayyad al-Tantawi (1810–1861). Wallin och al-Tantawi var jämnåriga, de blev goda vänner och al-Tantawi underhöll om kvällarna Wallin med berättelser om Egypten och det arabiska folket. Berättelserna väckte Wallins intresse att på ort och ställe få bekanta sig med språket och folket.

Kejserliga Alexanders-Universitetet utlyste hösten 1841 ett resestipendium för unga forskare och Wallin ansökte om stipendiet från S:t Petersburg. I ansökan anges att resans huvudsakliga vetenskapliga mål var att samla in material om arabiska dialekter.⁶ Därtill ämnade Wallin bekanta sig med 1800-talets fundamentalisters, wahhabiternas, läror. Wahhabismen var vid tiden för Wallins resor en mindre sekt men vann som vi vet senare stor spridning. I slutändan samlade Wallin under resan också in bland annat information om stamförhållanden på Arabiska halvön och gjorde detaljerade geografiska och meteorologiska anteckningar.

Forskningsplanen var orealistisk främst gällande resrutten och tidsramen för resan.⁷ Arabiska halvön var ännu till stora delar outforskad och Wallin hade mycket liten förkunskap om de områden han skulle resa i. Det var därmed inte möjligt för honom att avgöra hur länge resan skulle ta eller vilken rutt som var bäst lämpad. Han kunde heller inte tala arabiska när han åkte. Vid universitetet i Helsingfors studerades de orientaliska skriftspråken med tyngdpunkt på att

⁵ Wallin 1839.

⁶ För forskningsplanen, se Wallin 2010, 344–347.

⁷ Enligt planen skulle Wallin resa från Helsingfors genom Europa till Egypten för att där studera arabiska med de lärda shejkerna vid al-Azhar. Efter att ha stärkt sin muntliga arabiska skulle han resa till Övre Egypten, därifrån österut till Röda havets kust och över havet till Arabiska halvöns södra delar, till Jemen. Från söder skulle han vandra norrut mot Mekka och Medina och därifrån österut mot de inre delarna av halvön för att utföra sin forskning i talspråket och wahhabismen.

förstå språkens grammatikaliska uppbyggnad, och Wallins språkliga kunskap var begränsad till att läsa och skriva klassisk arabiska.⁸

För att nå resans vetenskapliga mål var det därmed nödvändigt för Wallin att lära sig det talade språket tillräckligt bra. Och för att lära sig språket måste han leva med sitt forskningsobjekt, det vill säga beduinerna på Arabiska halvön som ansågs tala den rena och ursprungliga arabiskan. Wallin insåg redan i början av sin resa att han, för att vinna beduinernas förtroende och kunna leva bland dem, måste anta muslimsk identitet. Han hade flera olika identiteter under de sex år han reste i Mellanöstern, men den som han använde mest på Arabiska halvön var som läkaren 'Abd al-Wali från Buchara i Centralasien.⁹

Egypten

I juli 1843 steg Wallin i Helsingfors ombord på båten till Hamburg. Från Hamburg fortsatte resan till Le Havre i Frankrike och därifrån vidare till Paris och Marseille. Från Marseille seglade Wallin till Konstantinopel och därifrån via Smyrna till Alexandria. Den 14 december 1843 kom han slutligen fram till Alexandria och beskrev i dagboken sin ankomst så här:

Här såg jag först att jag var i en annan värld och bland annat folk, ej just för sjelfva stadens utseende; ty det liknade mera en Europeiskt Afrikansk stad än en äkta Arabisk; utan i synnerhet för folket med sina nakna brunsvarta ben och armar och ansigte och allt det öfriga i deras utseende och uppförande och hela sätt. Allt gjorde ett eget underligt intryck på mig och jag kan ej neka att jag nu först kände en liten farhåga då jag tänkte att jag med desse folk skulle tillbringa Gud vet huru länge. Men å andra sidan lockade och lifvade mig nyheten och det egendomliga hos dem. Den förtreten hände mig att det första jag kom i land ibland den starka trängande folkhopen, jag förlorade min näsduk – antingen någon snattat den från sidfickan eller jag sjelf stuckit miste då jag begagnade den. Det förgarade mig mycket så att jag började skuffa förfärligt omkring mig.¹⁰

⁸ Berg 2014, 28.

⁹ Öhrnberg 2010, 38–40.

¹⁰ Wallin 2011, 65. Dagbok 14.12.1843 Alexandria.

Wallin stannade ca fem veckor i Alexandria och levde där som västerlänning. Dagen innan han gick ombord på båten som skulle ta honom till Kairo genomgick han den yttre omvandlingen till muslim. Han bytte sina västerländska kläder till den lokala muslimska klädedräkten, klippte håret och badade i ett arabiskt bad.¹¹ Det var därför inte finländaren Georg August Wallin som kom fram till Kairo i slutet av januari 1844 utan den ryske kejsarens undersåte från Buchara i Centralasien, tataren och läkaren ‘Abd al-Wali.

Forskningsresan var helt och hållet beroende av hur grundligt och trovärdigt Wallin kunde anamma sina forskningsobjekts språk och seder. Han lyckades över förväntan och hans muslimska identitet ifrågasattes endast av ett fåtal personer under hela hans långa resa. Hans vänner i Kairo trodde att han var en tatar från Centralasien eller en tjerkes från Kaukasien. I Damaskus trodde man att han var beduin eller från Buchara eller Nordafrika och under sin vistelse i Persien uppträdde han som läkare från Egypten. I dagboken den 25 mars 1847, när han är i Jerusalem, beskriver han situationen så här:

Annors blir jag vanligast hållen för en Khalili h.e. inneånare för Hebron – och i Jaffa i synnerhet ansatte mig alle som hade Kameler med frågan om jag ej hade laster att forsla till Jerusalem och tilltalade mig med: Hej ja lkhilili. I Almedina blef jag hållen dels för Maghrabi dels för Bokharabo och ofta har jag blifvit hållen för Syrier och turk och Gud vet allt hvarför jag fått passera.¹²

Kairo blev Wallins bas under de kommande fem åren. Hans muslimska identitet krävde att han höll sig borta från västerlänningarna i staden och han kunde därför inte hitta inkvartering via konsulaten utan måste sköta arrangemangen själv. Till en början bodde han i en egen lägenhet men från och med sommaren 1844 bodde han hemma hos sin lärare i arabiska, shejk ‘Ali Nida al-Barrani. De två blev väldigt goda vänner och via shejk ‘Ali integrerades Wallin i det egyptiska samhället i Kairo.

¹¹ Wallin 2011, 111. Dagbok 21.1.1844 Alexandria.

¹² Wallin 2013, 193. Dagbok 25.3.1847 Jerusalem.

Arabiska halvön

I april 1845 åkte Wallin iväg från Kairo på sin första resa till Arabiska halvön.¹³ Resan förde honom som första europé över de norra delarna av Arabiska halvön till al-Jauf och Ha'il. Från Ha'il färdades han till Medina och Mekka och utförde de plikter som åligger en muslim. Från Mekka reste han via Jidda hem till Kairo. Koranen förbjuder tillträde till Mekkas moskéområde för polyteister. På 1500-talet utvecklades förbudet till att gälla alla icke-muslimer och hela staden Mekka. Icke-muslimska besökare har det troligen funnits hundratals av under århundradena, bland andra handelsmän och sjömän, men endast några få har skrivit om sina upplevelser och är därför kända för oss. I dag vet vi till namnet endast aderton västerlänningar som har gjort pilgrimsfärden till islams heliga städer före Wallin.¹⁴

Wallin reste med den stora pilgrimskaravanen från Baghdad med start i Ha'il. Han var i sällskap med ett stort antal okända människor och skrev därmed ingenting under pilgrimsfärden. Men efter returen till Kairo beskrev han beslutet att företa pilgrimsfärden så här i ett brev till professor Geilin:

Efter långa och svåra funderingar med mig sjelf åt alla håll fann jag slutligen för godt att tåga med den i Hajil ungefär i medlet af Novemb. ankomna pilgrims karavanen från Baghdad. Jag hade beslutit att gå blott till Almedina, derifrån till Jambo' och sedan på hafvet till Suez. Jag fruktade nämligen och med fullt skäl för de aldeles onyttiga och gagnlösa faror för hvilka jag gick att utsätta mig på en vallfärd till Mekka. En upptäckt der skulle om ej kostat mig lifvet åtminstone hvad nästan värre varit en högst skymflig och vanärande behandling och för hvad? blott för en onyttig barnslig nyfikenhet. [...] Fullkomligen mot min vilja blef jag genom omständigheterna tvungen att göra min vallfärd till prophetens graf och en pilgrimsfärd till Herrans hus och Abrahams helgedom i Mekka. Jag är nu glad och nöjd med min resa sedan allt lyckligen, ja lyckligare än jag sjelf någonsin vågat hoppas, aflupit och sedan jag uppfyllt alla en muslim pilgrim åliggande ceremonier i Mekka och Almedina; men, jag vill ej neka, jag hade svår fruktan och mången ångest under resan. Jag dröjde ej länge i Mekka dels af fruktan för upptäckt dels emedan min kassa var fullleligen tömd dels äfven emedan jag ej kände mig väl. Mina följare bölderna ansatte mig äfven här

¹³ Resrutten löd Kairo–al-Jauf–Jubba–Ha'il–Medina–Mekka–Jidda–Suez–Kairo.

¹⁴ Öhrnberg 2013, 33.

och dessutom en liten febricula; och jag visste huru den obetydligaste opasslighet i Mekkas gehennem luft kan föra till dödliga sjukdomar utom det att jag hvarje dag hade tillfälle att se exempel derpå. Jag fullbordade dock utan fjäsk allt som ålåg mig så att jag nu med full rätt förtjenar titeln af Hågg. Utom den fåfången att kunna mig säga vara en af de tre fyra Europeer, som vågat kuppen, torde jag för framtida resor komma att ha en reel nytta af min pilgrimsfärd.¹⁵

Före vallfärden till Mekka hade Wallin levat flera månader i al-Jauf och där varit mycket nöjd med tillvaron. Han blev god vän med stadens överhuvud, bodde och åt gott och njöt av att leva med och bland beduinerna. Efter noggrant övervägande beslöt han att resa till Ha'il och därifrån vidare med pilgrimskaravanen till Mekka och Medina. Han behövde pengar för att anlita beduiner som tog honom mellan städerna på Arabiska halvön och pilgrimskaravanen var troligen ett billigare alternativ än att resa ensam. Det var med andra ord ekonomiska orsaker som ledde till att Wallin gjorde vallfärden till Mekka.

Från Mekka reste Wallin tillbaka till Kairo och stannade några månader i staden. I december 1846 åkte han iväg på en kort resa till Sinai, Palestina och Syrien. Det var en slags turistresa med avsikt att besöka orterna som var gemensamma för judendomen, kristendomen och islam, bland annat Jerusalem.

Arabiska halvön och Persien

Den sista och längsta av Wallins resor österut påbörjade han i december 1847.¹⁶ Han kom tillbaka till Kairo i juni 1849 så resan tog cirka ett och ett halvt år. Forskningsmässigt var det här den viktigaste resan, Wallin är den första som har beskrivit rutten från Röda havet via Tabuk och Taima till Ha'il. Från Ha'il var avsikten att fortsätta söderut via Riad till Oman och Arabiens södra kust. Men i Ha'il fick han veta att beduinerna visste om hans europeiska bakgrund och att han skulle dödas om han fortsatte till Riad. Han svängde därför norrut och gjorde en lång resa i Persien i stället. Så här skriver Wallin om händelserna i Ha'il, när han får veta att det inte lönar sig att fortsätta resan söderut:

¹⁵ Wallin 2013, 242–243. Brev till G. Geitlin 29.3.1846 Kairo.

¹⁶ Resrutten löd Kairo–al-Muwailah–Tabuk–Taima–Ha'il–al-Najaf–Bagdad–Kirmanshah–Isfahan–Shiraz–Bushir–Basra–Bagdad–Damaskos–Beirut–Aleksandria–Kairo.

Då han¹⁷ sedan lämnade oss utkallade han min värd och sände mig genom honom vidare följande råd: jag skulle ingalunda gå till Feysal:¹⁸ hos honom o. hans folk vore allt föraktadt och misstänkt som kom fr. Egypt.: jag hade dessutom platt intet der att göra och han var öfvertyg. om man der skulle ta mitt lif ant. med svärdet el. gift: och säg honom dessutom att vi vete (ma'na khabar) att han är christen (detta troligen en följd af den begäran jag före min afres. fr. Kairo gen. vår Cons. gjort hos M. 'Ali om recommendat. bref till Arab. hvilk. dock af Vice Kon. afslogs men säkert tillkännagafs åt hans sonson Abbas, hvilken åter trol. härom upplyst så Hazzâm som Ibn Alrashid): men han är ett hederns barn (waladet helâl) och derföre hedra vi honom och derföre sänder jag honom dessa råd. Af allt detta verkade blott det siste på mig: att de visste det jag var christen. Och om det var dem bekant var det äfven bekant hos Feysal.

Wallin reste i Persien i ungefär fyra månader. Landet skilde sig i flera avseenden från de arabiska länderna han tidigare under resan hade bott i, speciellt från Egypten och den wahhabiska Arabiska halvön. Arabisten Wallin intresserade sig egentligen inte för det persiska språket och avsaknaden av entusiasm syns i hans brev och dagböcker.

Efter resan

Efter Persien reste Wallin tillbaka till Kairo och startade därifrån sin resa hem. Han anlände sommaren 1849 till ett oroligt Europa som ännu upplevde efterdyningarna av de revolutioner som sedan februari 1848 uppstått på olika håll i Europa, framför allt i de italienska och tyska staterna, Frankrike och Österrike. Wallin kommenterade revolutionen endast i förbigående. I ett brev till Geitlin daterat i London den 26 oktober 1849 skrev han om valtet av rutt för återresan genom Europa så här:

Jag tänkte först gå gerad på ångfartyg från Alexandria hit; men då jag besinnade att jag för samma pris kunde ta vägen genom Europa föredrog jag den så väl för att stärka min kropp och förlusta mitt sinne som för att genom betraktande af främmande nationer och land utbilda ideer och småningom lefva mig in i det gamla mig ovant

¹⁷ Mit'ab, en bekant från Wallins första besök i Ha'il.

¹⁸ Faişal ibn Turki som var shejk i Riad.

blifna Europeiska lifvet. De löjlga revolutions lekar West Europas bytingar lekte i Baden föllo mig ej alls i sinnet; jag tänkte fastmer jag ofta kunde komma i någon rolig situation och något putslustigt äfventyr med dem och så bidrogo de mera till mitt beslut att ta denna väg än de afskrämde mig derifrån.¹⁹

Andra iakttagelser Wallin gör under hemresan gäller den fattigdom och det elände en stor del av Londons befolkning levde i. I dagboken skrev han efter en promenad den 10 oktober 1849:

Spatserade omkring trakterna af Smithfield o. ehuru ej långt från stora Holborn o. Oxford gatorna, rådde här en smuts o. en snuskighet, hvars like jag knappt kan påminna mig sett i någon annan Europeisk stad. Här mer än annorstädes fixerades o. begapades stundom äfven bejäckades mitt skägg o. jag var halft rädd att gå genom de trånga gatorna hvilkas magazin voro fyllda med judetrasor o. fenstren på husen sönderslagna o. stundom fyllda med snuskiga dynor. Quinnorna i synnerhet sågo förfärliga ut – ofta med ganska vackra ansigten; men deras kläder höljda i smuts o. sönderrifna. Emot dessa äro verkligen det fattiga o. gemena folket i Orienten englar o. med all dess quinnors prostitution äro de vida öfver dem jag såg här. Folket har här ett förfärligt djerft o. Gud o. menniskoföraktande utseende o. man läser i deras drag att ett menniskolif för dem är af intet värde o. att de kunna ta det utan skrupel. Huru mensklig huru human o. bildad är dock Orientalern i jämnförelse till detta folk.²⁰

I juni 1850 kom Wallin hem till Helsingfors och utnämndes till professor i orientalisk litteratur 1851. De sista åren av sitt liv tillbringade Wallin i huvudsak med att planera en ny resa till Arabiska halvön. Men i oktober 1852 dog han plötsligt. Hans vänner och studerande hade under hösten fäst uppmärksamhet vid hans gula hy så det är sannolikt att han led av en leversjukdom.

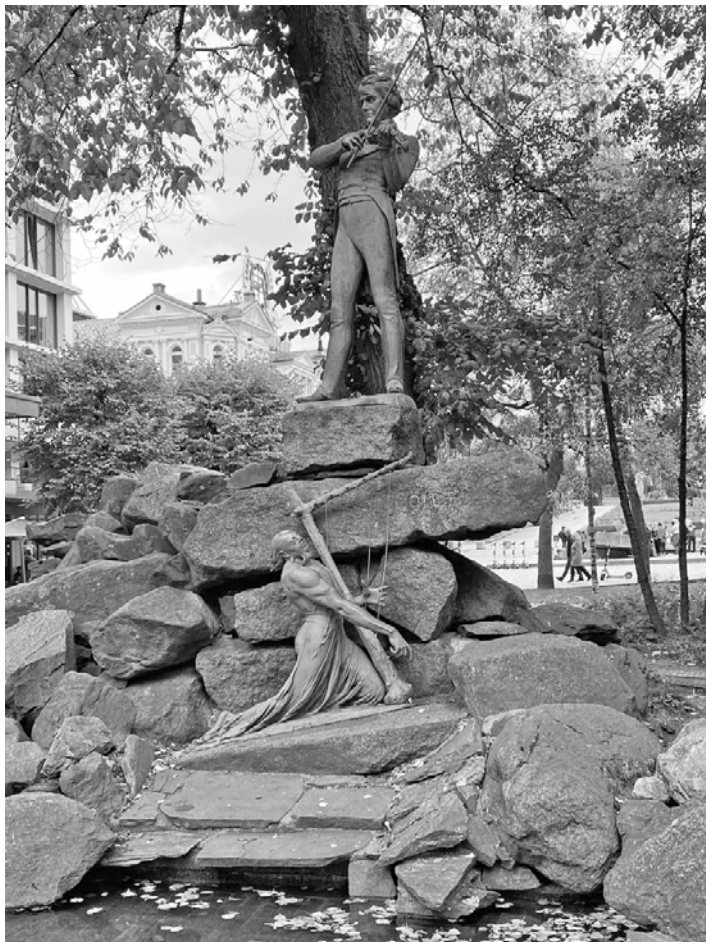
Wallins vetenskapliga eftermäle är hans beskrivningar av norra Arabiska halvön – dess orter, resrutter, stammar, dialekter, historia och poesi. Han var den första västerlänningen som reste längs med rutterna i norr och beskrev dem. Eftersom den lokala traditionen var muntlig baserar sig dessa orters historiskrivning ännu i dag i hög grad på de anteckningar som Wallin gjorde under sina resor i området.

¹⁹ Wallin 2015, 243.

²⁰ Wallin 2015, 181.

Litteraturförteckning

- Berg, Patricia (2014). "Georg August Wallin – en finländsk sjöman på det arabiska sandhavet", Nina Edgren-Henrichson (red.), *Dolce far niente i Arabien. Georg August Wallin och hans resor på 1840-talet*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis.
- Wallin, Georg August (1839). *De praecipua inter hodiernam Arabum linguam et Litteraturantiquam differentia*, Helsingforsiae: Frenckelliana (akad. avh.).
- Wallin, Georg August (2010). *Skrifter 1. Studieåren och resan till Alexandria*, Kaj Öhrnberg, Patricia Berg & Kira Pihlflyckt (utg.), Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis.
- Wallin, Georg August (2011). *Skrifter 2. Det första året i Egypten 1843–1844*, Kaj Öhrnberg, Patricia Berg & Kira Pihlflyckt (utg.), Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis.
- Wallin, Georg August (2013). *Skrifter 4. Färderna till Mekka och Jerusalem 1845–1847*, Kaj Öhrnberg, Patricia Berg & Kira Pihlflyckt (utg.), Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis.
- Wallin, Georg August (2015). *Skrifter 6. Resan hem via London 1849–1850*, Kaj Öhrnberg, Patricia Berg & Kira Pihlflyckt (utg.), Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis.
- Öhrnberg, Kaj (2010). "Vägen till Arabien – 'det förlofvade landet'", Georg August Wallin, *Skrifter 1. Studieåren och resan till Alexandria*, Kaj Öhrnberg, Patricia Berg & Kira Pihlflyckt (utg.), Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis.
- Öhrnberg, Kaj (2013). "Arabien", Georg August Wallin, *Skrifter 4. Färderna till Mekka och Jerusalem 1845–1847*, Kaj Öhrnberg, Patricia Berg & Kira Pihlflyckt (utg.), Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis.

Ole-Bull-monumentet i Bergen (skulptör Stephan Sinding 1901). Foto: Tonje H Sørensen.

Spillemannen på pyramiden

eller en liten fortelling om nordmenn i Egypt

TONJE HAUGLAND SØRENSEN

Universitetet i Bergen

Det er tidlig på morgenen den 5. februar 1867, og den norske fiolinisten Ole Bull (1810–1880) klatrer oppover Keopspyramiden. På toppen av denne største pyramiden i Giza vender Bull ansiktet mot solen, tar frem fiolinen og spiller «På solen jeg ser». Stykket, også kjent som «Sæterjentens søndag» er emblematiske for Bulls komposisjoner, der norsk folkemusikk ofte blandes med den mer klassisk, kontinentale musikktradisjonen. Hva gjør så Bull på toppen av pyramiden? Etter sigende er han der på grunn av et veddemål med den svensk-norske monarken Oscar II (1829–1907), men som alltid med Bull er det mer enn bare én grunn til at han foretar seg noe. Datoen for pyramidebestigningen ikke tilfeldig; den sammenfaller med Bulls 66-årsdag. Videre er tidspunktet på dagen selvsagt nøye uttenkt. Bull er der i morgenrøden og spiller sin hyllest til soloppgangen nettopp når solen stiger opp over Giza-platået.

Det er klare trekk av orientalisme i reiseberetningen om Bull sin pyramidekonsert. I den tyske skribenten og reiselivskildrerer Adolf H. Ebelings (1827–1896) verk *Bilder aus Kairo* gjenfortelles historien om konserten, og teksten opereres det med en tydelig motsetning mellom den nordiske Bull og den egyptiske lokalbefolkningen. Det er en motsetning som klart benytter orientalistiske stereo-typer i sin skildring av egypterne. Samtidig er ikke egypterne de eneste som blir eksotifisert. Bull fremstilles som «Den kraftige sønn av de norske bergene» som alt fra barnsben av besteg fjell og knauser.¹ Han er en naturkraft fra det mytiske nord, med hår hvitt som sne og med en impulsiv, nesten barnslig

¹ Ebeling 1878, 139.

natur. Dette idealet om det autodidakte geniet fra periferien var noe Bull selv promoterte sterkt. Det kan faktisk sies å være en meget sentral del av hans *image* som artist.

Når Bull som en selverklært personifikasjon på det usiviliserte og ville nord spiller et stykke inspirert av norsk folkemusikk på toppen av Keopspyramiden, er det dermed to former for eksotisme som møtes og forsterker hverandre. Det er både en orientalisme og en borealisme i spill, og det er kontaktsonen mellom disse to som i hovedsak er temaet for dette essayet.²

Det romantiske geniet fra Norges vestkyst?

Det er først nødvendig å presentere Ole Bull litt mer omgående. Han ble født i Bergen i 1810 og tilhørte byens borgerskap. På dette tidspunktet var Bergen var Norges største og mest internasjonale by, med sterke kontakter til København, Nederland og Storbritannia. Dette bør i seg selv langt på vei være nok til å avlive myten om Ole Bull som et naturbarn fra villmarken. Det er dog riktig at han var et musikalsk vidunderbarn som tidlig ble den del av det lokale musikkelskapet Harmonien.³ Han flyttet fra Bergen i tidlig alder og ble etter hvert en internasjonal suksess som konsertfiolinist, med et utstrakt turneliv og gode bekjenskaper innen samtidens vestlige kulturelite. Ofte ble han omtalt som den nye eller andre Paganini, med referanse til den italienske fiolinvirtuosen Niccolò Paganini (1782–1840), og i denne sammenligningen ligger nok en del av forklaringen på hvorfor Bull selv så helhjertet omfavnet myten om seg selv som villmannen fra nord. Ved å vektlegge ideen om seg selv som typisk nordisk fremstod han som en motsats til den italienske – og dermed sørlige – Paganini. I en samtidig biografi om Bull, skrevet av dikteren og vennen Henrik Wergeland (1808–1845), fortelles det hvordan Bull av den franske kritikeren Jules Janin ble beskrevet som «den Vilde» og at Pariser fiffen kalte ham «un peu de Barbare».⁴

² Kontaktsone er en oversettelse av Mary Louise Pratt sitt begrep *Contact Zone*, som hun definerer som «social spaces where cultures meet, clash and grapple with each other, often in contexts of highly asymmetrical relations of power, such as colonialism, slavery, or their aftermaths as they lived out in many parts of the world today» (Pratt 1991).

³ Herresthal, 2006.

⁴ Wergeland, 1843, 19.

Samtidig var Bull oppriktig begeistret over de nasjonalromantiske strømningene som hadde begynt å prege datidens Norge. Han var for eksempel liden-skapelig opptatt av å fremheve og dyrke det han anså som typisk norsk kultur, og her var han på linje med, dels samtidens Herdersk-inspirerte tanker om at det mellom folk og kultur var et naturlig samband, dels med de politiske og ideo-logiske nasjonsbyggende kreftene som var i sving i Norge. Han arbeidet for å fremheve norske folkemusikere, for eksempel Torgeir Augdunson (1801–1872), kjent som «Myllargutten», en spillemann fra Sauherad i Telemark. I dette sam-arbeidet ble Bull ofte fremstilt som et medium hvis kraft kunne forløse styrken og det mystiske som befant seg i folkekulturen. En anmeldelse i Rigidstidene fra 21 januar 1849 er emblematisk:

Efterklangen af hans [Myllargutten] særbundne, vilde Toner endnu dirrede for Alles Øren, og ligesom forlangte sin opløsning til fuld Harmoni, da traadte en høi, herlig Gestalt frem, med hævet Bryst og Hoved, med aabent Blik ogsaa i det Ydre et Vidne for den nordiske Naturs Fri og dog kunstneriske Udvikling. Det var Ole Bull, som nu med sin mægtige Arm strøg over Fjeldviolinens Strænge, løste hvad der havde været bundet, og gav Møllargutens dunkelhvirvlende slaatter Sangens Forklaring og Fuldendelse.⁵

At Bull interesserte seg for ideologi og nasjonsbygging kom kanskje klarest til uttrykk i hans forsøk på å grunnlegge kolonien Oleana i Pennsylvania i 1852–53. Oleana var et mislykket prosjekt best definert som en form for settler-kolonialsime, og kolonien klarte aldri å etablere seg.⁶ Dette prosjektet kostet Bull både penger og prestisje, og ble utgangspunktet for en del satiriske skildringer jeg skal komme tilbake til senere. For nå er det viktig å understreke at selv om Oleana var en kolonialistisk fiasko, så hindret ikke prosjektet at den store for-tellingen om eventyreren Ole Bull fortsatte å leve i beste velgående. Denne for-tellingen var helt klart virksam når Bull foretok sin pyramidekonsert rundt 15 år senere.

I Eblings skildring er Ole Bull uten tvil en eventyrer som på toppen av pyra-miden plasserer sitt fedrelands flagg – som han visstnok hadde fått det av den svenske konsulen i Kairo - og dermed symbolsk erobrer pyramiden for den

⁵ Den norske rikstidende 1849.

⁶ Lien 2021.

Svensk-Norske Union. I Eblings skildring kommer så en lengre passasje hvor Bull skuer utover landskapet, et stykke det er verd å gå litt dypere inn i:

Ole Bull hadde alt plukket frem fiolinen og buen fra esken og tatt et par kraftige strøk, som om han ville forsikre seg om at den hadde tilbakelagt den farlige veien uskadd. Siden reiste han seg i sin fulle lengde og lot det klare blikket vandre rundt i noen øyeblikk, for å ta inn den underbare verden under seg. På hans høyre side lå Nildalen, uendelig lysegrønne felt som fortapte seg i det fjerne og mellom dem den brede, majestetiske strøm hvis bølger fremstod som flytende sølv; på hans venstre side, like umålelig og uoversiktlig, den lysegule ørkenen, begrenset av de lyriske bergenenes mykt stigende høyder, og for hans føtter lå kalifenes by med minareter, kupler og palmehagen; og alt, alt i blendene sollys. Det var som et gledesprang når han plutselig begynte å spille, som en takk til den skjebnen som unnet han å stå her oppe og med egne øyne skue denne storartede utsikt, målet for tusentalls drømmer ... derpå rettet han seg mot nord, mot sitt hjemlands himmel, og begynte å spille sin egentlige komposisjon.⁷

Bull blir, på toppen av pyramiden, et slags omdreiningspunkt eller kompass som skuer til alle himmelretninger, før han til sist vender ansiktet mot nord - sitt *Heimat* i tekstens original - og begynner «sin egentlige komposisjon.» Det egyptiske landskapet blir således bare en kulisser til fortellingen om denne kunstnerkraften fra nord. Dette kan minne om den typiske Orientalistiske fortellingen hvor det vestlige settes opp mot det østlige i et parforhold hvor de blir bærere av hver-

⁷ Ebeling, 1878, 140: "Schon hatte Ole Bull Geige und Bogen aus dem Kasten herausgenommen und ein paar kräftige Striche gethan, wie wenn er sich versichern wollte, dass sie unversehrt den gefährlichen Weg zurückgelegt, dann richtete er sich in seiner ganzen Gestalt hoch auf und liesst den klaren Blick einige Minuten lang umherschweifen, um die wunderbare Welt unter sich zu betrachten. Zu seiner Rechten das Nilthal, bis in die verlorensten Fernen unermessliche lichtgrüne Gefilde, und zwischen ihnen der breite, majestätischen Strom, dessen Wellen wie flüssiges Silber herausblicken - zur Linken, gleich unermesslich und unabsehbar, die lichtgelbe Wüste, von den sanftansteigende Höhenzügen des Lyrischen Gebirges begrenzt, und vor ihm zu seine Füßen die weingedehte Khalifenstadt mit ihren Minarets, Kuppeln und Palmengärten, und Alles, Alles in blendendsten Sonnenglanzen. Es war wie ein freudiges Aufauchzen, als er nun plötzlich zu spielen anfang, wie Dankesruf an sein Geschick das ihm vergönnte, hier oben zu stehen und dies grossartiges schönes Bild, das Ziel so vieler tausende Wünsche, mit eigene Augen zu schauen ... dann richtet er sich nach Norden, nach der Himmelsgegend seiner eigenen Heimat, und begann seine eigentliche Komposition.

andres motsetninger. Det orientalske og østlige er magisk og mystisk, gammelt og tidsløst - mens det vestlige er fremskritt og rasjonalitet, modernisme og vitenskap. Utfordringen er bare at det er ikke noe rasjonelt eller typisk vestlig i skildringen av Bull. I Eblings skildring er Bull like så magisk og mystisk som landskapet han skuer utover.

For etter å ha vendt ansiktet mot nord spille Bull endelig sin komposisjon, og Ebeling understreker hvor vanskelig det er å skildre denne musikken. Dette kan leses som en prosaisk innrømmelse at det å beskrive musikk med tekst alltid vil komme til kort, men det gir samtidig inntrykk at det er noe med Bull sin musisering som rett og slett ikke lar seg gripe. Den er nesten på et metafysisk plan. Ebeling forteller at «i den vindstille luften - på det høyeste av alle menneskeskapte verk på jorden» så klang musikken særdeles kraftig og klart. Faktisk så kraftig at det kunne betegnes som en overnaturlig kraft (magischen Gewalt) som «rystet det innerste i sjelen».⁸ For nok en gang å understreke koblingen mot nord så gjentar Ebeling at denne nesten overnaturlige kraften har sitt opphav i Bull sin lengsel - Sehnsucht - etter sitt hjemmelige Bergen. Ebelings valg av begrepet Sehnsucht for å beskrive Bull sin hjemlengsel skaper en større litterær ramme rundt episoden. Sehnsucht – ofte oversatt som nostalgi eller lengsel – var et sentralt begrep i den tyske romantikken, og er særlig forbundet med Friedrich Schillers dikt *Sehnsucht* fra 1801 eller Goethe sitt dikt *Selige Sehnsucht* fra 1814, og utgitt som en del av hans *West-Östlichen Diwan*. Bull kobles således med et av den tyske romantikkens mest mystiske og sterkt følelsesladde begreper.

Skildringen av denne «skjønne poetiske stunden» avsluttes med at når siste fiolinstryk er ferdig «letter to mektige pelikaner fra Nildalen og beveger seg med sølvskimrende vingeslag mot Norden», for der å fortelle om «den lykkelige fiolinmusikken» de har overværet.⁹ En lignende forløsning gjentas i reaksjonen til de tilstedeværende beduinene. Ebeling kaller dem «naturbarn» som så lenge musikken varte stod urørlige som «steinbilder», og som når tonene stilner liksom kommer til seg selv, og i begeistring og undring påkaller «Allah, Allah».¹⁰

Tilbake i Kairo skal nyheten om konserten ha spredd seg, blant annet skal Khediv Ismail Pasha (1830-1895) personlig ha gratulert Bull.¹¹ Senere spilte Bull

⁸ Ebeling, 1878, 141.

⁹ Ebeling, 1878, 141.

¹⁰ Ebeling, 1878: 142.

¹¹ Heeresthal, 2010: 219

en konsert i Kairo, og sendte et telegram til Oscar II for å fortelle at dåden var utført. Monarken svarte med å takke Bull for at det han hadde gjort. Men hva hadde Bull egentlig gjort? Rent praktisk har han klatret på toppen av verdens høyeste pyramide og spilt et musikkstykke. Hva som gir fortellingen dens kraft er hvordan den – både i Ebelings original og i dens mange oversettelser (deriblant i det norske *Dagbladet* den 16. mars 1876) – spinnes inn i en større symbolsk fortelling om Ole Bull som en personifikasjon av det mytiske nord, som fremstår med en slik overnaturlig kraft at selv pelikanene spontant forstår at de sporenstreks må viderebringe budskapet om dette storverket de har bevitnet.

Opp Keops uten forslutte skinneben

Pyramidebestigning var ingen uvanlig foreteelse. Å klatre opp på toppen av Keopspyramiden var en aktivitet mange vestlige turister deltok i, og faktisk hadde Oscar II selv besøkt pyramidene som ung kronprins. I 1847 besteg han, i følge med en liten gruppe landsmenn Keopspyramiden, hvor de sang «Bevare Gud, vår Kung».¹² Senere skildret monarken episoden i sine *Reseminnen från skilda Tider*, hvor han beskrev pyramidene som «storartade och sublimala».¹³

En annen pyramideklatrer var den norske journalisten og eventyrsamleren Peter Christen Asbjørnsen (1812–1885). Under tittelen *En Udsigt til Pyramiderne i Illustreret Nyhedsblad* fra 1853 forteller han hvordan et følge bestående av ham selv, seks andre nordmenn, en svenske, en franskmann, en kjøpmann fra Alexandria samt «vor Generalkonsuls Janitschar eller Dragoman og en italiensk Tjener» ankommer pyramidene ridende på esler.¹⁴ Vel fremme forhandler Janitscharen og den alxandrinske kjøpmannen med «tvende tilstedeværende Sheiker eller Formænd» om hjelp til å komme opp på pyramiden. Denne hjelpen består av lokale førere som skal dytte og dra de vestlige besøkende opp på pyramidetoppen. «Hjælper man selv dygtig til, gaar Oppstigningen paa denne Maade let for sig; har man ikke Kræfter, Villie eller Behændighed dertil, men lader seg [...] slæbe op som en død Vægt eller Halvdød Masse, kommer man visserlig ikke

¹² Herresthal, 2010: 210.

¹³ Oscar II, 1888

¹⁴ Asbjørnsen, 1854

"Opstigningen af Pyramidene": Illustration til Asbjørnsens reportage, Illustreret Nyhedsblad 1853.

Keopspyramiden, og det er mulig at fortellingen om Bull spiller videre på troper som allerede var etablert. Samtidig understreker fortellingen om Bull hele tidens dennes påståtte unikhhet. Der hvor Asbjørnsen gjør et nummer ut av å bli hjulpet opp pyramidene av de lokale *Fellaher*, legger Ebeling stor vekt på at Bull *ikke* trengte hjelp for å komme opp på toppen av pyramiden. Snarere beskrives Bull som den som var raskest oppe, og det til tross for at han var den eldste i følget. Dermed fremstår Bull som innehaende av en spesiell vitalitet hvis opphav er hans barndom i de norske fjell. Bull er slik sett like mye forbundet med naturens og dens krefter som beduinene, som trollbundet lytter til hans spill. Forskjellen er

til Toppen uden skrubbede Knæer og forslaade Skinneben». ¹⁵ Asbjørnsen har tilsynelatende ingen sublim opplevelse på toppen av pyramiden, men fremstår heller som noe ambivalent til hele erfaringen. Derimot er det interessant at han både i *En Udsigt fra Pyramiderne* og i det senere eventyret *På Høiden av Alexandria* velger å presentere Egypt gjennom å direkte sammenligne det med norsk natur og sagn. I begge fortellingene er det særlig snø og vinter som stilles opp som motsetningen til den egyptiske ørkenen, og slik sett innehar Asbjørnsens fortellinger litt av den samme følelsen av Borealisme møter Orientalisme som preget narrativet om Bull.

Asbjørnsens skrifter ble utgitt rundt 15 år før Bull besteg

¹⁵ Asbjørnsen, 1854.

at disse beduinene reduseres til barn, mens Bull heller fremstår som en overjordisk trollmann i besittelse av mektige krefter.

Samtidig er det et poeng at Bull og det nordiske *også* eksotifiseres, om enn på et annet vis og muligens med mer positive fortegn. Det kobles til en fremstilling av Norden som en mytisk periferi i Europa, noe som var et populært topos på 1800-tallet, og blant annet spilte en stor rolle i den norske nasjonalbygningen. Samtidig hadde ideen tilhengere langt utover Nordens geografiske grenser. Viking-romantikk og norrøn mytologi var populært både blant tyske romantikere og britiske Pre-Rafaelitter,¹⁶ og inngikk også som en sentral del av en fremvoksende raselære. Her ble den nordiske rasen ble fremholdt som særlig ren og kraftig nettopp fordi den hadde vært så isolert fra den kontinentale, europeiske sivilisasjonen.¹⁷ Det påstått primitive og perifere i det nordiske ble fremstilt som et hederstegn heller enn en byrde.¹⁸ I forhold til nordiske lands orientalisme er det derfor viktig å bygge videre på Elisabeth Oxefeldt innsikt om at en Edward Saids forståelse av orientalisme lett blir for binær i møte med det nordiske.¹⁹ Oxfeldts poeng er at de nordiske landene bruker orientalisme for å differensiere seg fra land i et kontinentale Europa, like så mye som å skape en motsats til den såkalte orienten. Historien om Bull viser at vi i tillegg må ta høyde for at det nordiske kan danne sin egen eksotisme i form av borealsime.

Gynt i Giza

Det konstruerte i fortellingen om Bull blir tydeligst belyst i kritikkene av og satirene om ham. Den mest kjente kom fra dramatikeren Henrik Ibsen (1828-1906), som i 1867 skrev diktet *Peer Gynt*, senere skuespillet i 1876. Inspirasjonen til *Peer Gynt* fant Ibsen i flere kilder. Blant annet hentet han navnet fra en sagnskikkelse i Asbjørnsen og Moes eventyrsamling, og fortellingen *Rensdyrjakt ved Rondane*. Samtidig trakk også Ibsen inspirasjon fra personen Ole Bull, og dette kommer særlig frem i skuespillets fjerde akt hvor Peer er i Egypt og begir seg til Giza-plataet. Her samtaler han med Sfinxen og møter etterpå karakteren

¹⁶ Ljøgodt et al., 2020.

¹⁷ Hagerman, 2006.

¹⁸ Sørensen, 2019.

¹⁹ Oxfeldt, 2005.

Begriffenfeldt, hvis tittel er «forstanderen for dårekisten i Kairo.» På denne tiden var dårekiste langt på vei synonymt med en mental institusjon, og den dukker opp i skuespillet samtidig som Peer fabulerer om å stifte kolonien Gyntiania med hovedstaden Peeropolis. Sett under ett kan dette vanskelig leses som annet enn et satirisk spark både til Bulls pyramidetur og til hans mislykkede koloni Oleana. Det kan virke som om Ibsen synes det var noe dåraktig med det hele, mens Bull selv skal ha vært sjarmert over at Ibsen trakk inspirasjon fra ham.

Det er mulig det Bullianske vant frem til sist, for som en del av hundreårsjubileet for Ibsens død i 2006 ble Peer Gynt satt opp som teaterstykket i nettopp Giza. Under den klingende tittelen *Gynt i Giza* ble rundt tolv millioner norske kroner brukt på en massiv teateroppsetning, hvor pyramidene og Sfinxen var redusert til *de facto* kulisser i en feiring av en norsk dramatiker. Eller var det snarere ideen om det norske som ble feiret? For nettopp *Peer Gynt* - med sin musikk av Edvard Grieg og sin bruk av troll og overnaturlige vesener – har for lengst blitt et kanonisert verk i den norske nasjonalromantikken. Sikkert var det at det norske utenriksdepartementet var aktivt inne i produksjonen av oppsetningen, og at den siste forestillingen ble overvært av Dronning Sonja og daværende presidentfrue Suzanna Mubarak.²⁰ For at den gjengse nordmann også skulle få mulighet til å få med seg forestillingen det hele sendt på NRK, og da var «bilder fra Egypt blandet med opptak fra den norske naturen og presentert i et spesialprogram».²¹ Det er forståelig at kritikere av *Gynt i Giza* mente at her ble Ibsen noe uheldig brukt i nasjonens tjeneste.²² Sees oppsetningen i kontekst ikke bare med Henrik Ibsen, men også med Ole Bull sin pyramidekonsert, er det tydelige at det nok en gang ble ideen om norsk folkekultur, magi og myter som ble prosjektert ut med pyramidene som bakteppe.

Orientalisme som begrep er vanligvis delt i en dualisme med det vestlige og østlige som motsetninger, der det vestlige representerer sivilisasjon, rasjonalitet og det moderne. I fortellingen om Bull er det derimot vanskelig å snakke om rasjonalitet og sivilisasjon. Snarere bygger narrativet om ham et bilde av en mytisk og mystisk person med sterk tilknytning til naturen, og det er dette som trer frem i møte med den relativt typiske orientalistiske skildringen om økologiske

²⁰ NRK Vestland, 2006.

²¹ NRK Vestland, 2006

²² Rem, 2007.

egyptere og et tidløst og mytisk ørkenlandskap. Det handler om et møte mellom nord og sør - men det er også et møte mellom to eksotismer.

Utenfor Bergen fikk Ole Bull bygget en villa på øya Lysøen. Den arkitektoniske inspirasjonen var mildt sagt eklektisk. Bulls ønske skal ha vært at huset gjenspeilet alle de landene han hadde besøkt og arkitekt Conrad Fredrik von der Lippe (1833-1901) fikk en utfordrende jobb med å tilpasse de ulike stilelementene. Det er likevel de orientalistiske elementene som klartest preger bygget, og det er ofte beskrevet som utført i en arabisk-maurisk stil. Et tårn med en løkkuppel bringer også tankene hen til slavisk kirkearkitektur, mens valget av tre som materiale gjenspeiler samtidens økende tro på tømmer som et typisk norsk byggemateriale. Foto: Dag Fosse / KODE, Bergen.

Litteraturförteckning

- Asbjørnsen, Peter Chr (1854). "En Udsigt til Pyramiderne" i *Illustreret Nyhedsblad* nr 1 vol 4, s. 2. *Den Norske Rigstidende* (1849). 21. januar 1849.
- Ebeling, Adolf (1878). *Bilder aus Kairo* 1–2. Stuttgart: Levy & Müller.
- Hagerman, Maja (2006). *Det Rena Landet: om kunsten att uppfinna sina förfäder*. Stockholm: Prisma.
- Herresthal, Harald (2006). *Ole Bull: B. 1: Vidunderbarnet erobrer verden : 1810–1837*. Oslo: Unipub.
- Herresthal, Harald (2010). *Ole Bull: B. 4: Drømmen om udødelighet: 1862–1880*. Vol. B. 4. Oslo: Unipub.
- Lien, Sigrid (2021). "Searching for Oleana - Contemporary Photographic Negotiations of Migration and Settler-Colonial Tropes" in Lien, S. & Carville, J., 2021. *Contact Zones: Photography, Migration, and Cultural Encounters in the United States*, Leuven: Leuven University Press.

- Ljøgdø, Knut, et al (2020). *Edward Burne-Jones : prerafaelittene og Norden*. Bergen: KODE, Prins Eugens Waldemarsudde.
- NRK Vestland (2006). "Peer Gynt i Egypt". Publisert 26. oktober 2006. Sist nedlastet 8. september 2021. <https://www.nrk.no/vestland/peer-gynt-i-egypt-1.1218504>
- Oscar II (1888) *Reseminnen från skilda tider*. Vol. Nr. 65. Reseminnen. Stockholm: Norstedt & Söner.
- Oxfeldt, Elisabeth (2005). *Nordic Orientalism : Paris and the Cosmopolitan Imagination 1800–1900*. Copenhagen: Museum Tusculanum Press.
- Pratt, Mary Louise (1991). "Arts of the Contact Zone" i *Profession*: 33–40.
- Rem, Tore (2007). "Peer Gynt i Giza" i *Morgenbladet* 26. oktober 2007. Sist nedlastet 8. september 2021. <https://www.morgenbladet.no/aktuelt/2007/10/26/peer-gynt-i-giza/>
- Sørensen, Tonje Haugland (2019). "Proudly Peripheral", *Visual Resources* 35, no. 3-4 (2019): 237–65.
- Wergeland, Henrik (1843). *Ole Bull, Efter Opgivelser Af Ham Selv Biografisk Skildret*. Kristiania: Guldberg & Dzwonkowski. Reprint, Bergen: John Grieg, 1974

Elisabeth Jerichau-Baumann

Kvinna och konstnär i Orienten

KARIN ÅDAHL

Docent, före detta direktör vid Svenska forskningsinstitutet i Istanbul

I mitten av 1800-talet öppnades nya möjligheter att resa. Järnvägslinjer drogs genom Europa och de nya ångbåtarna gjorde resan över de stora haven både säkrare och bekvämare.

Det nya romantiska intresse för Orienten, som samtidigt uppstod, förde de europeiska konstnärerna till länder bortom den egna verkligheten – till Turkiet, Persien, Egypten, till Algeriet och Marocko, länder som styrdes av utländska intressen och städer som var trygga att besöka med en välbekant samhällsstruktur, hotell och restauranger.

I Europa och USA fylldes salongerna och de nya rökrummen inredda i orientalisk stil av tavlor med scener från beduinernas liv i öknen, gatubilder från Kairo, palatsgårdar i Alhambra och haremsinteriörer.

Den nya genren i måleriet, som spreds från Frankrike, skulle få beteckningen "Orientalism i konsten". De franska konstnärerna skapade skola i Delacroix' och Horace Vernets efterföljd och följdes av tyska, engelska, italienska, österrikiska, amerikanska och även nordiska konstnärer. Intresset var störst för Algeriet, Marocko och Tunisien men ledde de nya resenärerna även till Egypten och vidare till Iran och Indien. Märkligt var att intresset för Turkiet var mindre än för det osmanska väldet i stort, främst Nordafrika. Mycket av orientalismens lockelse var trots detta främst associerat med den osmanska kulturen.

Konstnärernas återgivning av de landskap och miljöer de nu mötte på sina resor i Orienten, från Persien till Marocko, var starkt romantiserad. Ofta färgad av mystik och berättelser om en exotisk lyx hämtade från Tusen och en natt men också idealiserade föreställningar från den persiska poesin. Många fascinerades av den okända, slutna kvinnovärlden i harem och hamam.

Med en viss självklarhet hade ingen manlig konstnär någonsin fått tillträde till ett harem och alla framställningar, från Ingres berömda målning av odalisker och kvinnorna i harem till den svenske konstnären Franz Wilhelm Odelmarks skildringar av slavhandel i Alhambramiljö, var rena fantasier riktade mot en manlig krets av konstintresserade samlare.

Elisabeth Jerichau-Baumann blev den första, och enda kända kvinnliga orientalisten i 1800-talets nya genre, den första och enda konstnären, som fick tillträde till ett harem och i konsten skildrade det hon upplevt. Inga manliga konstnärer hade någonsin sett ett harem med egna ögon. Kvinnliga konstnärer reste inte i Orienten.

Kvinna och konstnär

I mitten av 1800-talet var svårigheterna stora för kvinnor som ville utveckla ett konstnärskap. Konstakademierna var stängda för kvinnor och även om det var möjligt att få utbildning i privata konstskolor eller i de konstindustriella skolorna fanns också både ekonomiska och sociala hinder. Kvinnor med en trygg ekonomisk bakgrund kunde välja en konstnärlig verksamhet men många avstod samtidigt från att bilda familj, vilket verkade oförenligt med att utöva ett konstnärskap på samma villkor som männen.

Elisabeth Jerichau-Baumann är ett förvånande undantag. Kanske finns förklaringen i att både hon och hennes man var konstnärer och hade träffats i de konstnärskretsar, som fanns i Rom. Konstnärslivet var förtecknet i deras äktenskap och förmodligen gav detta henne en större frihet än vad som var vanligt för tiden. Elisabeth Jerichau-Baumann tycks ständigt ha varit verksam, ständigt på resa, i Europa men även vidare både till Turkiet och Egypten.

För en ytlig betraktare som läser vad hon själv berättat verkade det både självklart och lätt men innebar så mycket mer. I sin självbiografiska *Brogede rejsebilleder* (1881) skrev hon,

Ingen kan bättre än jag berätta om detta eftersom jag måste lämna mitt hem min man och mina barn för att kämpa, inte bara för min konst och min fria utveckling men också för det dagliga brödet. Många sa om mig 'hon har ingen ro hemma, hon ska alltid ut och resa, hon handlar med sin konst', Fan vet vad det är att kämpa som jag har gjort.

Elisabeth Baumann föddes den 27 november 1819 på lantegendomen Zolibor (Jolibord) vid floden Weichsel utanför Warszawa. Både fadern och modern hade tyskt ursprung. Elisabeth beskriver barndomen som mycket lycklig

När hon 1837 besökte sin äldre syster, som då var gift och bosatt i Ukraina, vidgades hennes vyer. Åter i Warszawa började hon ta teckningslektioner och fick snart erkännande för sina porträtt. Nu kom tanken att hon skulle kunna utbilda sig till konstnär och med föräldrarnas stöd reste hon, tjuogoett år gammal, till Berlin. Hon fortsatte snart vidare till Düsseldorf, hennes egentliga mål och centrum för den då i nordeuropeiskt måleri dominerande Düsseldorfskolan.

Baumann kunde som kvinna inte bli antagen vid Konstakademien och fick sin konstnärliga utbildning av privata lärare. Men hon var på den viktigaste platsen i Europa bland dåtidens ledande konstnärer. Den tyska utbildningen skulle prägla hela hennes konstnärskap. "Elisabeth Baumann har en god talang för att vara kvinna", var ett omdöme om hennes konst när hon nu hade etablerat sig i Düsseldorf, men hon skrev att det var en ros som inte räckte till, hon ville tävla med männen. Efter fyra år i staden ville hon bort, till Rom. "Och till Italien reste jag. Tra-ra!", skrev hon i *Ungdomserindringer* (1874).

I Rom började ett annorlunda och nytt konstnärsliv. Snart träffade hon en ung man "med mörkblå uttrycksfulla ögon ... och ett satiriskt drag runt munnen ... Jag behöver väl knappast säga, att den bleke unge man vid kaminen, likaså strängt som han kritiserat mitt arbete också varmt hade berömt mina strävanden, blev min dyrbaraste vän för hela livet.", skrev hon. Det var den danske bildhuggaren Jens Adolf Jerichau. De gifte sig 1846 och återvände 1849 med sin förstfödde son Thorald till Danmark där de bosatte sig i Köpenhamn.

Under de första tretton åren av sitt äktenskap födde Jerichau-Baumann nio barn. Två barn dog i tidig ålder. Trots detta fortsatte hon sina resor i Europa, hon bodde under perioder i Rom, som fortsatt var en viktig plats för familjen. Den första stora årslånga resan, som skulle gå vidare österut från Rom till Turkiet, gjorde hon redan 1869 när den yngste sonen Holger bara var åtta år. Hon skulle göra ytterligare en resa till Turkiet 1874 och reste också till Egypten 1870.

En av orsakerna till att Jerichau-Baumann sökte sig ut i Europa var att hon med sin utpräglad tyska stil i måleriet hade svårigheter att få erkännande i Danmark och att finna sin plats i danska konstnärskretsar där striden vid mitten av 1800-talet hade stått mellan "det nationella" och "européerna". Men redan 1851 visade hon kärlek till sitt nya hemland i den allegoriska figurframställningen

Danmark, som blev ett av hennes populäraste verk. Kanske förstod man nu trots allt hennes begåvning. 1861 blev hon invald i den danska Konstakademien.

1850 hade Jerichau-Baumann också målat ett konventionellt men skickligt porträtt av den danska drottningen Louise, som nu blev hennes beskyddare och gav henne en introduktion till den engelska drottningen Victoria. När hon 1852 ställde ut i London fick hon en privat audiens hos drottningen i Buckingham Palace och överlämnade då som gåva ett porträtt av H. C. Andersen, en nära vän till familjen Jerichau. Dörrarna öppnades till en internationell publik och hon blev eftersökt som porträttmålare.

Hon hade fortsatta framgångar i utlandet och ställde ut i Hamburg, London, Paris och USA. Hon deltog också i Världsutställningen i Paris 1867 och 1878. Hon kunde nu försörja sig som porträttmålare och blev inbjuden både till det osmanska hovet och till khediven av Egypten för att måla porträtt av familjernas barn.

Jerichau-Baumann har berättat om sitt liv och sina resor med stor detaljrikedom och med ett livligt, uttrycksfullt och målande språk i *Ungdomserindringer* 1874 och i *Brogede rejsebilleder* 1881. Efter många resor och ett intensivt konstnärsliv förkortades hennes levnad av en lunginflammation. Hon avled i Köpenhamn 1881, 62 år gammal.

Resan till Orienten. Konstantinopel

Jerichau-Baumann gjorde den första resan till Konstantinopel 1869–1870 och den andra resan fyra år senare, 1874–1875, nu tillsammans med sonen Harald.

När hon för första gången reste till Orienten gick resan med tåg genom Europa till Varna vid Rumäniens Svarta havskust och därifrån vidare med båt över havet och genom Bosporen till Istanbul och hamnen vid Gyllene Hornet i den osmanska huvudstaden – samma väg som Anders Zorn 1885 skulle resa tillsammans med sin nyblivna hustru Emma.

Jerichau-Baumann berättar i *Brogede Rejsebilleder*:

Konstantinopel, gamla Bysans, Miklagård, Du, det Svarta Havets glimrande pärla ... Det var en härlig/vacker syn och tankarna virvlade om i min hjärna då Konstantinopel för första gången framtonade för mina ögon ... Konstantinopel, såg jag, är förbundet med Pera med den välkända, stora gamla bron. Ett omåttligt väsen, som surret från

cikador, darrade genom luften, och en ständigt böljande, brokig massa människor som oupphörligt tycktes passera broarna och gatorna de otaliga skeppen, kaikerna och båtar av alla storlekar och former, allt detta var kännetecknande för Konstantinopel, det märkte jag då Lloyds ångfartyg från Varna förde sina passagerare, och bland dem jag, till stadens landningsplats vid Pera på den europeiska sidan ... Röken välldes ut från ångfartygets skorsten medan hjulen stannade; vi var i hamn ... Det var i november som annars alltid betecknar regntid i Konstantinopel ... vad skulle det bli av mina pariserhattar, av mina volangkjolar och fina spetsar, som skulle vara konstnärinnans viktigaste huvudallierade hos de vackra i haremet – om ett störtregn hade gjort invasion. Men lyckligtvis var det inga moln på himlen.

Bagaget lastades upp på kajen och inspekterades av tullmyndigheterna, och fördes så upp för höjden i Pera på bagagebärarnas (kamal) ryggar.

Då jag nästa morgon vaknade i Hotel de Byzants under min moskitgardin hörde jag igen detta dämpade och ändå genomträngande ljud, som liksom den klaraste eter, som betecknar att man är i Konstantinopel och är kännetecknande för att man inandas Bosporens luft. Det är ett märklig, vibrerande, närvarande, summande, snurrande, inte melodisk men tonfyllt ljud ...

Tillsammans med sina vänner begav hon sig ut i staden till häst. Det är nästan omöjligt att beskriva det måleriska under vår ridtur genom de armeniska, judiska och grekiska kvarteren, skrev hon. Lika måleriska som Konstantinopels gator och byggnader är murarna runt staden. Nästan alla hus är byggda av trä även om de nya husen ofta är byggda av sten. Fönstren till harem är alla stängda med täta trägaller. De utbyggda burspråken ger husen ett lustigt utseende.

Hon är nyfiken på allt och besöker moskéer, basaren, hamam och dervischerernas tekke vid Peragatan. ofta tillsammans med den svensk-norske ministern d'Ehrenhoffs hustru. Beskrivningen av upplevelserna är livfull och känslösam, med många omdömen i den detaljerade berättelsen, i synnerhet vid besöken i moskén och den långa beskrivningen av hamam. Jerichau-Baumann är både fascinerad och ofta imponerad över den förfining hon möter i den orientaliska kultur som hon nu, med egna ögon, såg för första gången. Samtidigt gör hon i sina beskrivningar av staden ofta kommentarer om fattigdomen, om stadens förfallna och smutsiga kvarter, om stadens etniska och religiösa blandning, inte utan

för tiden omedvetna fördomar om såväl armenier och greker som judar och, med hennes ord, zigenare.

Besök i Harem. Prinsessan Nazili

Elisabeth Jerichau-Baumanns främsta mål under vistelsen i Konstantinopel var att bli inbjuden till ett harem och det blev också hennes största upplevelse. Av störst intresse är berättelsen från Konstantinopel om vänskapen med Prinsessan Nazili (1853–1913), som öppnade dörren till sitt harem. Nazili var dotter till Mustafa Fazil Pasha, bror till khediven av Egypten. För första gången i den västerländska konsten, och helt säkert i den osmanska världen, skildras harem av en konstnär som sett och upplevt en haremsinteriör med egna ögon.

Orientens harem har länge fascinerat och lockat fantasin i människors föreställningar om en främmande värld fylld av mystik, och återgivits i litteraturen och i konsten. Bilden av nakna kvinnor på svällande sidendynor, svepande slöjor, vattenpipor och vaktande eunucker blev under 1800-talet så befäst att den knappast kunde ifrågasättas. Men Jerichau-Baumann skulle finna att verkligheten var en annan än den hon förväntat sig och en annan än bilden i den samtida konsten. Trots detta skulle hon i sin konst återge en starkt både erotisk och, i enlighet med tidens genremåleri, konventionell bild av haremsmiljön.

Vid denna tid hade sultanens harem sina rum i det nybyggda Dolmabahçe-palatset och levde i en helt västerländsk miljö, inredd efter tidens mode. Även kvinnornas liv var i tidens mening modernt med undervisning i språk och olika sysselsättningar och man följde genom utländsk press både politiska händelser och parisermode.

Elisabeth Jerichau-Baumann använde sig av ett introduktionsbrev från Prinsessan Alexandra av Wales, som var hennes goda vän, för att få avlägga visit i harem. Alexandra hade vid ett besök i Konstantinopel blivit vän med prinsessan Nazili hanum, som nu öppnade dörren även för den danska konstnären.

Jerichau-Baumann skriver i *Brogede Rejsebilleder*.

Även om bland andra furstinnor, kejsarinnan Eugénie och prinsessan av Wales hade tagits emot av Sultana Valide (sultanens mor), och Nazili Hanum var det mycket svårt för en privatperson att komma in i ett harem, och i synnerhet att få måla de vackra

kvinnorna. Men det ville, jag, och jag var bestämd att jag skulle nå detta föremål för min resa.

Den unga prinsessan var vacker och välutbildad, skriver Jerzy Miskowiak, i sitt stora bildverk över Elisabeth Jerichau-Baumanns liv och konstnärliga produktion. Hon talade turkiska, arabiska, franska, italienska och tyska och kunde utan svårigheter själv samtala med besökaren. Vid den här tiden var hon femton år men skulle snart komma att gifta sig med en äldre man, den turkiske ambassadören i Paris. Efter mannens död ställde hon ut sina blomstermålerier i Konstantinopels första konstnärssalong, *Terapia*, som öppnade 1880. Hon flyttade sedan till Kairo där hon öppnade den första litterära salongen i den arabiska världen.

Till inbjudan bidrog att pashan ville få porträtt målade av sin familj. Jerichau-Baumann berättar att hon hade med sig staffli och utrustning för att måla, något som hade varit omöjligt om hennes enda önskan enbart hade varit att få komma in i harem för att måla kvinnorna och deras liv.

Med sin inbjudan begav hon sig till prinsessan Nazili i hennes harem, som till skillnad från sultanens harem var traditionellt i en äldre miljö. Vagnen körde in på harems innersta gård där slavinnorna "vimsade överallt, ut och in" klädda i vida pantalonger, med ett randigt förkläde om höfterna och en liten sirlig turban på huvudet, skrev hon. Alla var orientaler från olika delar av världen, Kaukasien, Tjerkessien, Thessalien. Kreta och Egypten och "negerinder".

Nu öppnades dörren till mottagningsrummet och där – framtonade 'mina orientaliska drömmars stjärna', som stilla och värdigt reste sig från den rikt utstyrda ottoman, som kantade väggarna i rummet, täckta med dyrbara tyger. Mattan på golvet var tjock som skogens mossor, och på ett lågt bord, rikt inlagt med intarsia, stod en av de kostbaraste franska Sèvresvaser jag någonsin sett, återigen en blandning av orientalisk och parisisk lyx, i likhet med prinsessans klänning. Nazili Hanum var femton år men redan alldeles vuxen, en märklig blandning av orientaliska och europeiska influenser. Hon rörde sig mjukt och liksom elastiskt, samtidigt smygande och med kraft som en panter. Hennes avlånga ögon med svarta fransar var ljusblå, dröjande och vilda, med omåttligt stora, svarta pupiller.

Det första besöket följdes av flera. Höjdpunkten kom när hon blev inbjuden att tillbringa en natt i Nazilis harem.

Jag kände mig märklig tillmod, som om jag stod framför en gåta som skulle lösas upp, som om ett förhänge skulle dras bort från en obekant tavla/bild ... Skulle jag få höra hur det prasslade i gångarna, höra suckar och klagan, bli vittne till något osedvanligt, någon blodig tragedi? Så många anekdoter var i omlopp om vad som kunde hända bakom murarna till harem. Men ingenting av detta upplevde jag ... Verkligheten var intressant nog för att inte tala om Nazili Hanum själv som i sitt med lavendelblå atlassiden inklädda sovrum, där en blå ampel spred ett svagt ljus, var halvt dold bakom sängens blå omhängen, prydda av dyrbara guipurespetsar runt sängen av ebenholts, som stod på en estrad. Hon skulle bli mig oförglömlig ... I denna förgätmigejfärgade omgivning, på den blå dynan, låg Nazili; hennes doftande hår omgav ansiktet som en gloria, en rosenröd tå kikade fram från det med äkta spetsar kantade linnnet, och på estraden stod de vita, silver- och pärlbroderade tofflorna. Vid dörren stod en svart slavinna, Lalla, som en trogen vakthund.

Elisabeth Jerichau-Baumann, *Prinsessan Nazili hanum. Olja på duk*, 1875. Public domain, via [Artnet.com](https://www.artnet.com).

Den bild som Jerichau-Baumann skulle måla skildrade detta och är starkt färgad både av tidens syn på orientens mystik och hennes egen känslosamma stil. Förmodligen var storvisirens önskan om porträtt inte detta utan porträtt i den västerländska traditionen. Prinsessan hade också själv uttryckt en önskan att få posera i sina senaste kreationer från Paris, men Jerichau-Baumann lyckades övertala henne att stå modell i traditionell haremsdräkt. I kontrast till detta finns bevarat ett porträtt i akvarell och också några teckningar av Nazili i rent västerländsk stil där man ser en ung kvinna i trekvartsprofil med en enkel bakåtsruken frisyra. En bild som kanske bättre motsvarade verkligheten och Nazilis egentliga karaktär.

Kairo

I februari 1870 började fastemånaden Ramadan och Nazilis harem skulle vara stängt för Elisabeth ända fram till månadens slut.

Nu bestämde hon sig för att resa till Egypten. Från Konstantinopel gick resvägen över Aten och den första februari fortsatte hon därifrån med båt över Medelhavet till Alexandria, en resa som tog åtta dagar. Från Alexandria kunde hon resa vidare på den nya järnvägen till Kairo där hon tog in på det legendariska Shepherds Hotel. Besöket inleddes med en bal hos khediven, en efterklang av de stora festligheterna i samband med invigningen av Suezkanalen samma år. Jerichau-Baumann bar sin elegantaste balklänning i vitt siden med spetsar och guldbroderier. Hennes bagage under resan var stort.

Elisabeth Jerichau-Baumann var en erfaren och samtidigt naiv resenär. Hon var inte misstänksam och i Kairo var hon nära att komma in i farliga miljöer. Samtidigt rörde hon sig i en mycket skyddad värld som gäst hos sina västerländska vänner med stora bostäder, västerländska vanor och utbredda nätverk mellan de stora städerna i det osmanska imperiet. Man färdades mellan mottagningar, middagar och baler med häst och vagn och drack champagne även när man gör en utflykt i öknen

Det svåraste i Kairo var att hitta modeller, men, skrev hon:

Tillfället gavs mig att jag mitt i öknen fann den vackra modell som visas här. Kan man tänka sig en mer klassisk och högtidlig bakgrund än öknens gula sand, över vilken den glödande solen sprider sitt guld. Mot denna bakgrund visar sig en Fiesoles

madonna i mörkblå klädnad, högtidligare, renare: en av Nilens vatten-bärerskor. Det var i Bulak jag såg dem gå ned till Nilen, släpande sina svarta klädknyten i den heta sanden, dessa slanka kvinnor, stolta, som kunde de vara drottningar, med den stora tomma krukan, liggande på sidan på huvudet, stöttat av den fint formade, eleganta handen.

Elisabeth Jerichau-Baumann, Vattenbärerska i Kairo (1876–1878). Statens Museum för Kunst (KMS 8701), Public Domain.

Uppdraget att måla porträtten av khedivens barn och andra medlemmar av familjen, det som gjort resan möjlig, beskrivs över flera sidor i reseberättelsen, liksom mötet med vattenbärerskorna. Två mycket skilda sidor av det egyptiska samhället. När uppdraget var slutfört reste Jerichau-Baumann med den tunga påsen guldmynt, betalningen för porträtten, väl dold i bagaget, tillbaka till Aten för att fortsätta hem till Danmark.

Åter i Konstantinopel

1874 reste Elisabeth Jerichau-Baumann över Aten till Smyrna, Izmir, hennes andra resa till Orienten och Konstantinopel. Uppehållet i Smyrna blev långt och händelserikt, men huvudsakligen målade hon porträtt också här innan hon reste vidare till Konstantinopel där sonen Harald väntade på henne. De skulle dela ateljé vid Gyllene Hornet.

Det andra besöket i staden inleddes med en visit hos sultanens hovmålare, den i tiden kände polske konstnären Stanislav Chlebowski (1835–1884), som redan i åtta år hade arbetat för sultanen. Osman Hamdi Bey, Turkiets främsta och internationellt mest kända orientalist i konsten var vid hennes besök i Konstantinopel ännu bara i tjugoårsåldern och fullföljde en juristutbildning i Paris. Han och Jerichau-Baumann skulle inte träffas och Osman Hamdi Beys storhetstid inföll först senare, som konstnär, grundare av den turkiska konstakademien och det arkeologiska museet.

Elisabeth Jerichau-Baumann var nu väl etablerad i staden med en stor bekantsskapskrets. Genom sina kontakter och sin vänskap med de europeiska sändebuden nådde hon upp till de högsta kretsarna i det osmanska samhället. Hon fick också under denna vistelse återigen i uppdrag att måla porträtt av prinsessan Nazili, som nu var gift med ambassadören Halil Şerif Pasha.¹

I *Brogede Rejsebilder* skrev hon utförligt, som alltid, också om besöket hos Halim Pasha, en son till khediven av Egypten. Prinsen hade köpt tre målningar av Harald, som skulle lämnas över i pashans palats i Baltalimanı vid Bosporen. Besöket kom att upprepas och Jerichau-Baumann blev inbjuden att tillbringa en tid i hans harem för att måla porträtt av hans barn och familj. Genom pashan blev hon också inbjuden till hans äldre syster som gäst i hennes harem, som hon beskrev som gammalturkiskt. ”Här vimlade det at små slavinnor som alla gick i strump-lästen och alla hade bevarat det gammalturkiska vida pantalongerna och den bredrandiga vita och röda handduken virat om midjan.”

Både under besöket 1870 och 1874 bryter det ut bränder i Pera, något som förekom ofta och alltid med samma stora förödelse. Elisabeth skildrar branden utförligt och med stor inlevelse i sin reseberättelse men återger inga motiv från bränderna i sitt måleri.

¹ 1831–1879; inte att förväxla med prinsessan Nazilis andre make, den tunisiska statsmannen Khelil Bouhageb (1863–1942). (Red. anm.)

Konstnären

I Elisabeth Jerichau-Baumanns konst spelar porträtten en stor roll. Det var också porträtten som öppnade dörrarna till harem, till kända personer i Europa och som gav henne de ekonomiska möjligheterna att resa.

Detta avspeglar sig i hennes bevarade verk. Porträtten är skickligt utförda men även i de mytologiska motiven visar hon en förkärlek för människor och gestalter, ofta i en romantisk monumental anda. Mycket starkt avspeglar sig detta också i motiven från Egypten.

Men det var haremsinteriörerna som skulle bli de mest spektakulära verken i hennes mycket stora produktion. När hon från Turkiet kom till Egypten blev ett lika starkt engagerat och återgivet motiv vattenbärerskorna, de friare kvinnorna i en helt annan samhällsklass, som bar vatten till hushållen i Kairo.

Motiven från harem liksom motiven med vattenbärerskorna i Kairo är starkt präglade av tidens genremåleri och romantikens syn på den orientaliska världen. Prinsessan Nazili ligger behagfullt utsträckt på ljusblå sidenkuddar. Hon ser på betraktaren med en bestämd, självmedveten blick. Rummet är mörklagt, det finns ingen rumslighet och bilden är helt koncentrerad på den liggande gestalten och kroppen med de runda formerna svepta i tunna rosa slöjor. I bakgrunden tonar slavinnan Leila fram ut mörkret. Färgskalan är mättad med nyanser av blått mot det nästan helt mörklagda rummet.

Elisabeths val att måla en så konventionell bild av den osmanska prinsessan kan kanske ha två förklaringar. Hon var starkt fascinerad av den unga kvinnan och hennes starka skönhet och personlighet och ville återge henne i den orientaliska miljön, som så omedelbart hade fångat henne. Samtidigt förstod hon vad som skulle uppskattas av hennes samtid.

När Elisabeth målar den unga vattenbärerskan i Kairo är kompositionen densamma med starkt fokus på gestalten, men här finns antydning till en miljö, flickan är också omgiven av de klassiska egyptiska stora vattenkrusen. Till skillnad från prinsessan Nazili är hennes blick avvaktande och försiktig, hon poserar inte med en självmedvetet exponerad kropp, utan verkar snarare vilja försvinna in i bilden.

I *Rejsebilleder* finns också en annan komposition med två vattenbärerskor. Bilden är avskuren i knähöjd, båda kvinnorna står nära betraktaren i trekvartsprofil, den ena har bar överkropp med svällande nakna bröst. Det känns uppenbart att Elisabeth var medveten om att hennes målningar och bilder av de

orientaliska kvinnofigurerna var goda objekt på konstmarknaden i en nu mycket uppskattad genre.

Slutord

Elisabeth Baumann Jerichau var i många avseenden en mycket ovanlig kvinna och konstnär inte enbart för sin tid. Rollen som kvinna, hustru och mor var viktig, men lika viktigt var för henne att utveckla sitt konstnärskap. Hon reste ensam och rörde sig med stor frigjordhet och naturlighet i alla de länder och miljöer som hon möter under sina resor. Hon visar sällan någon oro, gör bekant-skaper när hon reser ensam på tåg och båtar men håller klara gränser. Hon tecknade ständigt, skrev dagbok och publicerade sina upplevelser både i text och bild.

Det kan vara av intresse att konstatera att de välkända starka kvinnliga orientresenärerna och personligheterna Mary Kingsley, Freya Stark och Gertrud Bell, alla var mer än en generation yngre än Elisabeth, födda i slutet av 1800-talet. Ingen av dem hade utrymme för män och barn i sina liv, ingen skildrade sin tids kvinnor i Orienten i bild.

Elisabeth Jerichau-Baumann förtjänar mer uppmärksamhet både som kvinna i en ny tid, som tidig kvinnlig resenär och som konstnär i en främmande värld. Tillsammans med Nils Simonsen och Martin Rørbye bidrog Elisabeth Jerichau med det mest betydelsefulla danska bidraget till 1800-talets europeiska orientalism, skrev Peter Nørgaard Larsen. Hennes betydelse som kvinna i en värld av manliga konstnärer är ännu större.

Litteratur

Originaltexter

Elisabeth Jerichau Baumann (1874), *Ungdomserindringer*. Köpenhamn: Wøldikes.

Elisabeth Jerichau, Baumann (1881) *Brogede Rejsebilleder*. Köpenhamn: Delbanco.

Samtliga citat här är artikelförfattarens översättningar.

Sekundärlitteratur

Birgitte von Folsach (1996), *I halvmånens skaer. Exempler på skildringer af den Naere Orient i dansk kunst och litteratur omkring 1800–1875*, Köpenhamn: Davids samling.

Jerzy Miskowia (2018). *Elisabeth Jerichau-Baumann. Nationalromantikens enfant terrible*. Köpenhamn: Frydenlund.

Anders och Emma Zorn i Konstantinopel

BIRGITTA SANDSTRÖM

Fil. dr, Falun

På morgonen den 21 december 1885 lyste solen över Istanbul. En ångare stälvade över vattnet för att snart lägga till vid stadens hamn. Uppe på däck stod konstnären Anders Zorn och hans hustru sedan två månader tillbaka, Emma. Hon hänfördes över det vackra inloppet genom Gyllene Hornet och Bosporen. Zorn tyckte att staden var storartad men att jämföra den med Stockholm som många gjorde, gick inte an, ”något annat än vattenomgivning har de ej gemensamt”.

Jämte paret Zorn steg ett par vänner i land. Det var järnvägskonstruktören Claes Adelsköld och hans son Axel som även de hade Istanbul som resmål. De fyra resenärerna hade träffats strax innan båtfärden över Svarta havet. När de hade funnit logi umgicks de intensivt under julhelgen. De gjorde visit hos legationens damer och blev introducerade för några svenskar, som bodde i staden. Det var hamnkaptenen Nicolaysen och hans fru Maria samt legationssekreteraren Vilhelm och Aimée Wallenberg. Hon var dotter till den svenske ministern i Istanbul, Selim Ehrenhoff, hos vilken de firande julafton. Ministern och Claes Adelsköld var sedan tidigare goda vänner.

De umgicks under de kommande dagarna och upptäckte tillsammans staden med alla sevärdheter. Sultanens adjutant var deras ciceron och tolk. De fick tillträde till några av sultanens lustslott, som annars var stängda för allmänheten. I sultanens skattkammare, vars sigill bröts enkom för deras skull, såg de ”storartade skatter”. De tyckte mer och mer om Istanbul och mest fascinerades de av livet på vattnet. Emma beskriver sin förtjusning över Istanbul i ett brev daterat nyårsafton 1885 till sin faster Gustava Meyer:

Jag har förälskat mig i det smutsiga, det sköna, det fattiga, det praktfulla Konstantinopel! Här luktar smuts och här luktar olja, men här luktar Orient. De öppna låga handelslokalerna och verkstäderna, matförsäljarnas kökstillrustningar som försiggå så gott som under bar himmel, detta oändliga vimmel av alla typer och alla klädedräkter som rör sig på gatorna, i bazarerna, utanför moskéerna, det är evigt det samma och dock varje gång lika nytt för oss nordbor. Lägg därtill att på Bosporen och Gyllene Hornet ser du samma livlighet utveckla sig. Handelsfartyg av alla nationer, flottans stationärer och emellan dessa mera tungfotade väsen, skjuta blixtnabbt hundratals lätta kaiker med sina smäckra former fram och stilla i det strålande solljuset lurar mängder av fiskebåtar på sitt säkra rika byte ur det klara vattnet.

Nyårsafton var paret Zorn bjudna till bal på den svenska legationen. Emma fick användning av sin vita sidenklänning – brudklänningen – och Anders blir lyrisk över hennes uppenbarelse och skriver till sin svärmor Henriette Lamm: "Kanske är jag partisk men nog tyckte jag Emma var bäst klädd, dansade bäst, och såg bäst ut. [...] Och hon var verkligen en den mest förtjusande företeelser jag någonsin sett i en balsal."

Den hänförande synen inspirerade honom att måla. Han framställde sin hustru i helfigur i sin vita klänning och skira slöja. Zorn har placerat henne delvis stående i motljus framför ett fönster med tunna vita gardiner. Möblemanget består av två stolar och ett bord. Det är en akvarell, utförd i vita toner med mycket känsla. Den vita färgen som skiftar från gult och blått till grått har en mästerlig lyster.

Några dagar efter ankomsten till Istanbul hade Anders och Emma funnit en lämplig bostad. Den bestod av ett stort och ljust rum som låg två trappor upp på 473 Grand rue de Pera (nuvarande Istiklâl Caddesi), inte långt från den svenska beskickningen. Enligt Emma var det den förnämaste gatan i

Anders Zorn, *Bruden*, 1886, akvarell. Nationalmuseum, Stockholm (NMB 1928).

Istanbul, ”ungefär så bred som Västerlånggatan i Stockholm [...] men framställer just ej samma sceneri.”

De gjorde sitt hyresrum hemtrevligt genom att skaffa några textiler; sidendraperier och mattor som låg över soffan och divanen. Detta var makarna Zorns första gemensamma hem, ett anspråkslöst ställe men med ett trevligt värdepår och vänliga grannar. Bland dessa fanns en äldre man som hade tjänstgjort i sultanens hedersvakt.

Anders Zorn var mycket förtjust i att se främmande länders särpräglade befolkning och just den här mannens fysionomi och hans unika uniform lämpade sig väl för en målning. Kläddräkten som domineras av rött, gult och guld med blå accenter måste ha varit ett tilldragande motiv för en målare. Det är också en av Zorns första målningar i Istanbul, daterad i december 1885, alltså bara några dagar efter det att paret Zorn hade flyttat in på Peragatan.

Redan från början hade vattnet som omgav staden och den livliga båttrafiken fångat deras intresse. I januari påbörjade Zorn en akvarell som vanligen går under namnet *Kaikroddare*, men också kallats *På Bosporen*. Emma beskriver dessa män i ett brev till mor: ”...vore ej kaikmännen så bekanta med farvattnet kunde man frukta för sitt liv. Men Bosporen är deras andra hem och förda framåt av deras starka armar njuter man lyckligt av den varma luften, de friska vattenångorna och utsikten.”

På Zorns målning sitter mycket riktigt en man i kaiken och rör med kraftiga årtag. Kompositionen får åskådaren att föreställa sig hur passageraren sitter i aktern och ser mannen arbeta. Det är en typ av komposition som han redan använt sig av i England tidigare och som han återkommer till hemma i Sverige. *Kaikroddare* finns i inte mindre än fyra varianter. Två av dem är gjorda i Istanbul medan de två andra har tillkommit vid senare tillfällen. De varierar alla sins-

Anders Zorn, Sultanens hedersvakt, 1885.
Akvarell. Zornsamlingarna. Foto: Lars Berglund

emellan. I tre av bilderna finns annan kaik med två kvinnor, en finare dam och hennes tjänarinna under ett parasoll i aktern, men de tre scenerna är olika. Av detta motiv gjorde Zorn en akvarell, *Turkisk dam med slavinna*, som numera är försvunnen, men den är känd genom en etsning med samma titel.

I alla fyra akvarellerna skymtar staden med sina byggnader och i två av dem anar man hamnen där stora handelsfartyg ligger förtöjda. Även i dessa fyra målningar är färgskalan återhållen och skildrar ett gråvitt dis över himmel och vattenyta. I den mest utarbetade målningen, den som går under namnet *Kaikroddare II*, ger damernas röda parasoll en mer harmonisk komposition.

Anders Zorn, Kaikroddare I, 1886, akvarell. Zornsamlingarna. Foto: Lars Berglund.

Samma eleganta dam och hennes tjänarinna återkommer i *I Top Capu*. Titeln är sannolikt en förvrängning av Topkapı, det berömda seraljområdet vid Gyllene Hornet. Miljön är det inre av en gård dit damerna kommer ut från en täckt gång. På trappan sitter en liten barfota beslöjad flicka. De två kvinnorna har en liknade

klädsel som den i aktern av *Kaikroddare*, och tjänarinnan har redan i gången fällt upp parasollet. Kanske är de på väg att ta en tur i en kaik på Bosporen.

Zorn berättar själv i sina *Självbiografiska anteckningar* att han hade svårt att finna kvinnliga modeller. Den lilla tiggarflickan på trappan i *Top Capu* var "ett samhällets olycksbarn" som Zorn sett på Galatabron. I *Stambul*, som är målad i trädgården till huset där de bodde, avbildas en liten nioårig flicka klädd i orientalisk dräkt. Det var en nubiska, som kom till huset ledsagad av både mor och tolk. Målningen är signerad 1885 men sannolikt slutförd senare, under januari 1886. Flera gånger fick Zorn hjälp av sin betjänt Constantinos att finna villiga modeller. Men det kanske ska påpekas att kvinnorna i målningarna från Istanbul alltid är väl påklädda.

När man inte fann några modeller, fick Emma posera ett par gånger i stället. Hon är den eleganta kvinnan i *I Top Capu* och sannolikt också i *Kaikroddare*. I *Sovande odalisk* ligger Emma bekvämt utsträckt på divanen hemma i rummet. De "Kourdistanska" mattor som Zorn inköpte anas, men inte "kastade" utan fint utlagda över soffan. Enligt Emma ska hon föreställa en

Anders Zorn, *I Top Capu*, 1886, akvarell. Privat ägo.

Foto: Pär K. Olsson.

haremsdam. Troligen inspirerades Zorn av den berättelse som Emma återgav efter det att hon varit på besök hos en förnäm turkisk dam. Denna akvarell måste ha haft ett särskilt värde för honom. Först 1917 skiljdes han från den och skänkte den då till sin läkare.

Ännu en europeisk kvinna fick agera modell för Zorn. Det var Emmas avlägsna släkting Ellen Fränkel som framställs i en akvarell med titeln *En morisk skönhet*. Det är Zorns mest romantiska målning från denna tid. Iklädd en genomskinlig huvudslöja som låter hennes ögon spela en framträdande roll, de möter publikens som säkert fascinerades av ögonens form och den raka nästan. Hon är klädd i en blå sidenkappa och håller i ett parasoll, denna gång i en matchande blå färg. Man ska också lägga märke till hennes rödmålade naglar. Nagellack som sådant har en lång historia. Kleopatra sägs ha låtit måla sina naglar, men i vår tid blev det allmänt använt först på 1920–30-talen.

Redan på julafton 1885 gjorde makarna Zorn och Axel Adelsköld en utflykt. ”På julafton beträdde jag för första gången en för mig ny världsdels jord” skrev Emma till sin mor. Säkert med utflykten i gott minne målade Zorn en akvarell med motiv från kyrkogården i Skutari (Üsküdar) kallad *Turkisk kyrkogård*, daterad 1886. Mot en bakgrund av den berömda växtligheten med cypresser sitter vid en gravsten en äldre kvinna försjunken i sorgsna tankar. Även en etsning med samma motiv tillkom samma år.

Januari fortlöpte i en blandning av arbete och umgänge. Att de hade trevligt med sina nya vänner är påtagligt. De hade små hälsoproblem som att Anders var förkyld ibland och att Emma fick en lättare kolosförgiftning.

Men precis början av februari blev Anders svårt sjuk. Han hade druckit vatten från någon brunn och drabbades av tyfoidfeber med ”lungbronkit”. Han svävade mellan liv och död i fjorton dagar, hade hög feber och yrade. Två läkare besökte honom dagligen och en sjuksköterska anställdes. Flera av husets invånare hjälpte till och vakade under natten. Telegram skickades fram och tillbaka mellan Istanbul och Stockholm. Emmas syster och sväger påbörjade en resa söderut. När Emma den 16 februari skrev sitt första brev på fjorton dagar till sin mor var hon äntligen försiktigt hoppfull:

Det är en lång tid sedan jag skrev till dig och den tiden har varit den svåraste i mitt liv. Det är den 16de idag vi ha varit gifta i fyra månader men under de sista veckorna har jag knappt hoppats att vårt äktenskap skulle bli så långt. Min älskling har varit mycket nära döden. Under tio dagars tid fruktade vi alla och läkarna med det värsta.

Den 23 februari kunde hon äntligen skriva till modern att krisen var över. Men det blev en lång konvalescens. Inga promenader utomhus, ingen läsning, ingen brevskrivning tilläts. Läkarnas dietrecept var mycket annorlunda än den skulle vara idag. Ingen fast föda bara vätska: "Beeftea, buljong med ett ägg, mjölk med konjak, rödvin, champagne".

Först den 16 mars kunde Emma rapportera hem att Anders hade fått ta en liten promenad utomhus. I början av april kände sig Zorn sig äntligen så pass bra att de kunde börja tänka på att resa vidare. De lämnade Istanbul den 9 april och Emma skriver: "Jag känner det konstigt att lämna denna plats där jag visserligen tillbringat de värsta dagar i mitt liv, men där jag dock trivts och vi känt oss som hemma." Naturligtvis kom varken Anders eller Emma att glömma dessa händelserika månader i Istanbul; de var så fyllda av känslor, båda goda och förfärligt dåliga samtidigt som de kom varandra närmare.

Anders och Emma Zorn 1886. Foto: Guillaume Berggren, Konstantinopel. Reprofoto: Zornmuseet.

Konstnärligt sett utvecklades Anders Zorn under denna resa till en av de främsta svenska orientalisterna. Hans motiv från denna och andra resor söderöver lägger i dagen intresset för det för honom främmande, det exotiska, det orientaliska. För pojken som fram till 12 års ålder inte hade sett annat än sjön Siljan, Dalälven, de täta skogarna, de blå bergen och de färgrika folkdräkterna var det naturligtvis en positivt sett spännande upplevelse för hans målaröga – så lika och ändå så otroligt olika.

*

Anders och Emma kom att resa mycket under sina liv och på våren 1905 hade resan ett klart mål; Istanbul. Efter nitton år återvände paret till staden och orsaken var att turkiska staten ville hedra dem båda två. Anders erhöll Medjidije-orden, en av hans många utländska ordnar, medan Emma förärades Shefkat-orden, en av få ordnar i världen som endast tilldelades kvinnor. En verklig ärebetygelse!

I Istanbul mötte de också orientlisten Fredrik Martin som sedan något år var dragoman vid svenska legationen. Emma och Martin hade träffats redan i mitten av 1880-talet i Stockholm. Anders bekantskap ledde till att Martin kom att fungera som hans agent och förmedlade inköp av antiker och orientaliska föremål.

Bibliografi

Källmaterial

Zorn, Anders: *Självbiografiska anteckningar*, (utg. Birgitta Sandström), Mora 2004.

Emma Zorns brev från Istanbul förvaras i Zornsamlingarnas arkiv. I denna artikel är stavningen normaliserad till modern svenska.

Sekundärlitteratur

Boëthius, Gerda (1949). *Zorn – tecknaren, målaren, etsaren, skulptören*. Stockholm: Nordisk roto-gravyr.

Brummer, Hans Henrik (1994). *Till ögats fröjd och nationens förgyllning – Anders Zorn*. Stockholm: Norstedts.

Sandström, Birgitta (2000). *Zorn och Orienten*, Mora: Zornsamlingarna.

Sandström, Birgitta (2014). *Emma Zorn*, Stockholm: Norstedts.

Wessel, Viveca (red.) (2002). *Sverige och den islamska världen – ett svenskt kulturarv*, Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Guillaume Berggren: en svensk fotograf i Istanbul

TOMAS BJÖRK

Professor em., Stockholm universitet

Bland de svenska resenärer som besökte det osmanska riket under 1800-talet gav några ut reseskildringar, som ofta var illustrerade med teckningar. Inhandlade fotografier kom också till användning.

I Istanbul bodde en svensk fotograf, Guillaume Berggren, som sålde vykort av de berömda platserna och det lokala folklivet. Han utförde också porträtt av de resande.

Den konsthistoriska och litterära kanon är under ständig omförhandling. Konstnärer och författare förs fram i ljuset medan andra förpassas in i glömskan. Guillaume Berggren var välkänd under sin livstid, särskild i Istanbul där han var verksam. Resenären Hans Wachtmeister (1828–1905) hävdade att Berggren intog främsta rummet bland de fotografer som ”taga vyer af Konstantinopel”.¹ Journalisten Carl Ramberg (f.1873) noterade att Berggren i Istanbul ”står högt i anseende för sina landskapsbilder”.² I Sverige återgavs Berggrens fotografier i den illustrerade pressen och användes som illustrationer i böcker.

Efter hand glömdes Berggrens insats bort. När Leif Wigh vid Moderna Museet började forska om Berggren var det okänt vem som stod bakom ett stort antal fotografier i museets samling märkta G. Berggren. Så småningom lyckades Wigh fastställa Berggrens identitet.³ Berggrens fotografier är idag vanligt förekommande i såväl musei- som privata samlingar i Sverige och utomlands. På

¹ Wachtmeister 1884, 120.

² Ramberg 1912, 59. Denne använde också Berggrens fotografier till sin egen reseskildring.

³ Wigh 1984.

Medelhavsmuseet visades 2010 en utställning med Berggrens fotografier och han förekommer i internationella standardverk om 1800-talets fotografi.

Guillaume Berggren (eg, Pehr Vilhelm) föddes i 1835 i Stockholm och avled 1920 i Istanbul. Berggren reste som gesäll runt i Europa. I Tyskland lärde han sig fotografera. Så småningom hamnade han i Istanbul där han från omkring 1870 var verksam som fotograf. Han hade en egen ateljé på huvudgatan 414 Grand Rue de Pera, dagens İstiklal Caddesi.⁴

Lokalen fungerade som kombinerad ateljé och försäljningslokal. Av ett par fotografier framgår också att Berggren på samma sätt som tidens historiemålare samlade på föremål som kunde komma till användning när han ville skildra resenärer i det lokala dräktskicket eller den typiska miljön.⁵

Berggrens bostad. Kollodiumsilverfotografi 30,3 × 23,4 cm Moderna museet (FM 1985 003 001).

⁴ För en skildring av Berggrens liv se Wigh 1984.

⁵ Se Langer 1992.

Berggrens fotografiska produktion var omfattande och består av hundratals fotografier. Bland dessa märks genrer som var gängse inom det samtida måleriet som porträtt, landskap, stadsbilder och vardagsskildringar. En del fotografier var beställningar. Andra hade Berggren i lager för försäljning.

Fotografierna är albuminfotografier, en metod som dominerade under 1800-talets andra hälft. Ett glasnegativ genomlystes på ett papper som försetts med ett torkat emulsionsskikt av albumin (äggvita) och koksalt och gjorts ljuskänsligt med hjälp av silvernitrat. Resultatet blev en positiv bild på papper.

När Berggren under första världskriget hamnade i ekonomiska trångmål sålde han delar av glasnegativen till ett växthus. Ett stort antal räddades dock och finns idag bevarade i tyska arkeologiska institutet i Istanbul.

Avsikten med denna artikel är att närmare studera några fotografier från de olika motivkretsar inom vilka Berggren var verksam. Fotografierna diskuteras också i relation till historiska och samtida konventioner inom det europeiska måleriet samt jämförs med uppgifter i svenska reseskildringar.

Staden och landskapet

Under 1800-talet blev landskapsmåleriet den ledande genren inom konstlivet medan intresset för historiemåleri minskade. Tidens fotografer följde denna trend och gav sig ut i landskapet eller staden för att finna nya motiv. Av de vykort som Berggren hade till försäljning visar många platser i Istanbul med omnejd.

En uppskattad kategori i tidens visuella kultur var panoramat där betraktaren ställdes inför vidsträckta vyer med ett otal detaljer.⁶ Panoramats kunde utgöra en hel byggnad vars väggar illusionistiskt återgav kända platser. Formatet förekom också inom stafflimåleriet och var förstås särskilt lämpligt för fotografier. Berggren letade ofta upp utsiktsplatser där han med sin kamera kunde fånga ett större parti av Istanbul. I ett fotografi har han riktat kameran mot stadsdelen Galata och den bro som förbinder två av stadens centrala delar. Bakgrunden domineras av det höga Galatatornet, som erbjöd besökaren ett panorama över staden. Vid ett besök njöt Carl Ramberg av ”en vidsträckt och härlig utsikt åt alla håll”⁷. Det

⁶ Se Comment 2000.

⁷ Ramberg 1912, 73.

livliga folklivet bildar ett visuellt intressant inslag i kompositionen men vittnar också om den viktiga betydelse som bron hade som kommunikationsled.

Galatabron. Albuminsilverfotografi 21,4 × 27,4 cm. Moderna museet (FM 1965 001 140).

Berggren gav sig ofta ut i gatuvmilet med sin kamera. Bildernas perspektiv sänktes då och panoramabildens överblick gick förlorad samtidigt som närheten till befolkningen ökade. Ett fotografi av en gatukorsning har karaktär av ögonblicksbild. Några män riktar sin blick rakt in i kameran, sannolikt av nyfikenhet men det kan också röra sig om passivt motstånd mot den främmande fotografen.

Under Berggrens verksamhetstid genomgick Istanbul stora förändringar i modernitetens tecken. Gamla kvarter gav plats för nybyggnader. Den anatoliska järnvägen byggdes 1889–1896. Berggren fotograferade delar av dess sträckning och uppmärksammade särskilt broar och stationshus, tecken för modernitetens intåg.

Gata i Stambul. Albuminsilverfotografi 20,7 × 26,4 cm. Moderna museet (FM 1965 001 123).

Den gryende turismen innebar en ökad efterfrågan på vykort av de mest kända monumenten. Ett uppskattat turistmål var Sultan Ahmed III:s fontän, som hade uppförts 1728 och är belägen mellan Hagia Sophia och palatset Topkapi. Wachtmeister betecknade fontänen som ”en förtjusande proffbit af turkisk arkitektur”.⁸ Carl Ramberg beskrev ”detta lilla vattenpalats af hvit marmor med dess vackra ornament, fina pelare, färgrika porslinsinläggningar och gyllene inskriptioner på blå och grön botten”.⁹

Berggren har i ett fotografi skildrat byggnaden i lätt underperspektiv och snett framifrån varvid två sidor av fasaden redovisats. Det utskjutande taket skuggar en del av byggnaden medan väggarna i övrigt reflekterar det starka sol-

⁸ Wachtmeister 1884, 105.

⁹ Ramberg 1912, 150.

ljuset. Bilden utmärks av en knivskarp redovisning av arkitekturens alla detaljer. Inga människor som kunde skymma byggnaden syns till.

Sultan Ahmed III:s fontän. Albuminsilverfotografi 23,6 × 28,7. Moderna museet (FM 1965 001 120).

Berggren fotograferade, kanske på beställning, också arkeologiska lämningar från olika kulturer och tidsåldrar. En serie fotografier visar antika skulpturer och fragment i det arkeologiska museum som grundlagts 1891. I ett fotografi syns en antik sarkofag på vilken placerats ett antal porträttskulpturer. Carl Ramberg beundrade de ”utomordentligt vackra sarkofagfynd” som fanns på museet.¹⁰

¹⁰ Ramberg 1912, 134.

Skulpturer i "Musei Ottoman". Albuminsilverfotografi 24x34 cm. Medelhavsmuseet (GB42).

Porträtt

Att få sitt porträtt målat var länge förbehållet de högsta klasserna i samhället. I och med fotografiets genombrott vid mitten av 1800-talet blev det för allt fler möjligt att beställa porträtt. Fotograferna baserade gärna sina porträtt på de konventioner som etablerats inom konsten under tidigare århundraden.

Enligt vissa tolkningar av Islam är avbildningar av människor och djur inte tillåtna. Ofta har dock detta förbud inte efterlevts. Många osmanska sultaner lät sig avporträtteras av västliga konstnärer, och sultanen Abdülaziz (1830–1876) lät sig ofta fotograferas och utsåg rentav hovfotografer. Sultanen Abdülhamid II (1842–1918), lät sig under ett besök i England avbildas av fotograferna W.&D. Downey. Vid denna tid betecknade Wahtmeister det i Istanbul verksamma fotografkollektivet *Abdullah Frères* som det mest framstående ”i hela Europa”.

De skall ha tjänat ”flera hundra tusen francs”.¹¹ Kanske var det denna blomstrande marknad som förde Berggren till Istanbul.

Berggren fotograferade enkel-, dubbel- och gruppporträtt. En stor del utgörs av beställningar från besökare i Istanbul. Andra modeller var familjemedlemmar, vänner eller tillfälliga bekantskaper.

Berggren var gift och hade flera barn. I ett fotografi syns döttrarna Caroline och Virginie. Modellerna är klädda i identiskt lika klänningar och frisyser och är skildrade i bröstbildens format. På ett originellt sätt har Berggren låtit de båda systrarna vända ansiktena mot varandra men utan att deras blickar möts. I stället riktar de blicken mot något obestämt utanför bilden. Detta sätt att komponera bilden symmetriskt och den förtoning som omger modellerna skänker bilden ett drag av harmoni och intimitet.

Konstnärers självporträtt kan uppfattas som ett sätt att höja yrkets status eller befrämja den egna yrkesrollen. Berggren utförde flera självporträtt. I dessa ser han inte in i kameran utan undviker betraktarens blick, vilket kan ge ett intryck av eftersträvad distans. I ett självporträtt, som på tidstypiskt sätt beskurits till en oval, framträder han i kvartsprofil. Kanske har han bett en assistent eller besökare att trycka på utlösaren. Berggren är klädd i kavaj av västerländskt snitt och har blicken fäst på något utanför bilden. Ingenting avslöjar att han är verksam i en främmande kultur:

Caroline och Virginie Berggren. Albuminsilverfotografi 10,8 × 16 cm (beskuren.) Moderna museet (FM 1984 003 003).

Guillaume Berggren, Självporträtt. Albuminsilverfotografi 8,1 × 11 cm. Moderna museet (FM 1984 003 001).

¹¹ Wachtmeister 1884, 120.

*Markis Claes Lagergren. Fotografi.
Nordiska museet (NMA.0063582).*

han framträder som otaliga västerländska män i samtida fotografier.

Många svenskar som besökte Istanbul lät sig fotograferas i Berggrens ateljé. Claes Lagergren (1853–1930) var en i tiden originell gestalt. Han var ofta på resande fot, konverterade till katolicismen och tilldelades markisvärdighet av påven. Under en vistelse i Istanbul fotograferade Berggren honom klädd i den lokala kläddräkten. Rummet är möblerat med för trakten typiska möbler ur Berggrens samling. En divan upptar en stor del av bildrummet och bredvid denna syns ett rök-bord med inläggningar i ben. Lagergren halvligger och röker vattenpipa och har en turban på huvudet. Framställningen kan betecknas som en ögonblicksbild utan handling. Lagergren kan själv ha betraktat bilden som ett minne från sin resa. Andra

betraktare kan ha tolkat framställningen som att livet i det osmanska riket, till skillnad från det i västerlandet, präglades av passivitet och njutningslystnad, en vid denna tid i Europa vanlig stereotyp.

Kvinnor och män

Svenska resenärer kunde iaktta att det rådde en strikt uppdelning mellan kvinnors och mäns levnadsförhållanden i det osmanska riket. Claes Adam Carl Lewenhaupt (1859–1937) konstaterade under en resa att männen sågs ”ute, i deras bodar, vid deras arbete, i deras kontor” medan kvinnan var ”härskarinna i hemmet”.¹² I svenska resenärers skildringar märks ändå ett stort intresse för de muslimska kvinnorna. Även om dessa tillbringade sin mesta tid i hemmet kunde

¹² Lewenhaupt 1910, 105.

de också påträffas utomhus. Oftast beslöjade uppfattades de av resenärerna som svårtillgängliga och hemlighetsfulla.

I den europeiska uppfattningen om den muslimska kvinnan intar begreppet *odalisk* en särställning. Termen är en härledning ur de turkiska orden *odalik* (hushållerska), av *oda* (rum) och betecknar ofta en slavinna i sultanens harem. Konstnären Ingres (1780–1867) skildringar av odalisker uppmärksammades och motivet blev vanligt under 1800-talets andra hälft. I ett fotografi har Berggren anknutit till denna konvention. På liknande sätt som hos tidens konstnärer ligger modellen utsträckt på en divan. Den erotiska konnotationen, som är uppenbar i konstnärernas verk, är hos Berggren starkt undertryckt. I stället som ett tecken för den syndfulla orienten och ett objekt för den manlige betraktaren framträder modellen visserligen som passiv men ändå med en egen identitet.

Odalisk. Albuminsilverfotografi 21,3 × 27,4 cm Moderna museet (FM 1982 002 003).

I svenska resenärers reseskildringar finner läsaren ett stort intresse för den beslöjade kvinnan. Många resenärer beskriver gärna bruket av slöja i negativa termer. Fabrikören och riksdagsmannen Carl Johan Fredrik Ljunggren (1858–1927) beklagade under en resa att kvinnornas ”religion skall tvinga dem att sålunda dölja sina drag och är därtill obehagligt för de stackars kvinnorna att icke få andas frisk luft”.¹³ I Damaskus var han dock tacksam för att de äldre kvinnorna var beslöjade ”ty de äro så fula att man blir riktigt rädd när man får se dem”.¹⁴ Även kvinnor på resande fot delar denna fascination. Konstnären Ellen Jolin (1854–1939) beskrev hur kvinnorna kom insvepta ”i sin halik, en stor hvit slöja af lätt tyg, som inhöljer största delen af hennes gestalt, oftast lämnande blott *ett* öga synligt”.¹⁵ När Hans Wachtmeister promenerade i Istanbul kunde han konstatera att beslöjningen utgjordes av ett tvådelat ”hvitt flor” som täcker pannan, hakan och munnen. Näsan och ögonen är dock synliga.¹⁶

I den akademiska diskussionen om slöjan får denna ofta representera den ena polen i en rad motsattpar: Europa och orienten, kristendom och islam, ett sekulärt och ett religiöst samhälle eller kyskhet och syndfullhet. När den muslimska kvinnan avkläddes sin slöja ”avslöjas” inte bara hennes utseende utan även sanningen om den hemlighetsfulla orienten.¹⁷

Bland Guillaume Berggrens fotografier finns många som visar beslöjande kvinnor i olika situationer, bland annat en serie fotografier som har påskriften *Dame Turque*. I ett av dessa syns en sittande kvinna med händerna i knät. Hennes klädsel och kroppshållning utstrålar förnämited. Hon har en huvudbonad som låter håret synas medan nederdelen av ansiktet är täckt av en genomskinlig slöja. Slöjan påminner till sin utformning om den som Wachtmeister beskrivit. Carl Ramberg påpekade också att slöjorna i Istanbul ofta var av ”tunt, hvitt musslin” till skillnad från de svarta som var vanliga i Egypten.¹⁸ I Berggrens fotografi är det svårt att upptäcka de anspelningar på erotik, underordning eller ett underutvecklat samhälle som präglar de samtida resenärernas uppfattning eller den nutida akademiska diskursen. I stället tycks Berggren ha accepterat den kulturella särarten och strävat efter att fotografierna skulle präglas av neutralitet och

¹³ Ljunggren 1898, 59.

¹⁴ Ljunggren 1898, 95.

¹⁵ Jolin 1911, 276.

¹⁶ Wachtmeister 1884, 103.

¹⁷ Dobie 2001, 65.

¹⁸ Ramberg 1912, 90–91.

tolerans. Modellens etniska och kulturella identitet betonas på bekostnad av den erotiska lockelse som tidens konstnärer skildrade.

Det var svårt att i Istanbul finna muslimska kvinnor som var beredda att låta sig fotograferas utan slöja. Konstnären Anders Zorn (1860–1920) fick nöja sig med ”tiggerskor och en och annan negress”.¹⁹ Annorlunda förhöll det sig med kvinnor från andra kulturer. Exempelvis fotograferade Berggren grupper av romer där kvinnorna utan problem visar sina ansikten. Carl Ramberg noterade också att när kvinnorna vistades utanför staden hade de ibland ”kastat slöjan tillbaka, fritt visande de bleka hvitsminkade dragen, med de svärtade ögonbrynen och de färgade ögonlocken”.²⁰ Under ett besök i Broussa fotograferade Berggren flera obeslöjade kvinnor. I ett fotografi har han på liknande sätt som den holländske konstnären Vermeer (1632–1675) placerat modellen vid sidan av ett fönster. Det infallande ljuset från vänster och modellens ställning skänker bilden ett liknande lugn som återfinns i den berömda holländarens målningar.

Dame Turque. Albuminsilverfotografi 21,3 × 27,4 cm. Moderna museet (FM 1982 002 001).

Kvinna vid fönster i Broussa. Albuminsilverfotografi. Etnografiska museet (0590.0003).

¹⁹ Zorn 1992, 45.

²⁰ Ramberg 1912, 91.

I konstlivet uppstod kring 1800-talets mitt ett ökat intresse för den arbetande eller fattiga befolkningen som motivkrets.²¹ Konstnärerna skildrade kroppsarbetare, tiggare och andra som led nöd.

Korghandlare. Albuminsilverfotografi, 13,3 × 10,1 cm. Moderna museet (FM 1990 004 003).

I det osmanska riket med dess stränga åtskillnad av könen var det naturligt att männen utförde det mesta av det arbete som bedrevs ute i samhället. I en serie fotografier har Berggrens skildrat män som utför tyngre kroppsarbete, ofta i samband med handel i gatumiljön. Glas, korgar, svamp och andra varor salufördes i det offentliga rummet. I ett fotografi av en handlare i korgar tycks mannen bära hela sitt varulager på ryggen. I ett annat bär en grupp män på stora kärl fyllda med vatten för stadens brandförsvar. Kanske rör det sig om den frivilliga brandkår, vars medlemmar Carl Ramberg såg komma "barhufvade och barfotade ... rusande under tjut och skrik".²² Teologen Paul Petter Waldenström (1838–1917) såg i Istanbul grupper av bärare som

på långa stänger bar på "stora fat och kistor, som väga intill 1.000 kilo".²³

I västerlandet etablerades vid samma tid de första varuhusen och brandförsvaret använde fordon dragna av hästar. Att bedriva handel i gatumiljö eller ha brandsoldater till fots torde av många betraktare av Berggrens fotografier ha uppfattats som primitivt. Sådana fotografier kan ha bidragit till att frammana en motsättning mellan den efterblivna orienten och det moderna västerlandet.

²¹ Treuherz 1987.

²² Ramberg 1912, 74.

²³ Waldenström 1896, 81.

Brandförsvaret i Istanbul. Albuminsilverfotografi monterat på kartong 22 × 27,7 cm, Moderna museet (1999 013 015).

Grupporträtt

Grupporträttet är en genre som erhöll sin form under renässansen och upplevde en blomstring i 1600- och 1700-talets europeiska måleri. I en sammanhållen scen skildrades familjemedlemmar eller olika sammanslutningar i samhället. I en vanligt förekommande typ av gruppporträtt från 1800-talet har resenärer klätt ut sig i den lokala befolkningens klädedräkt. Snickaren Sten Hedrén (f. 1865) och skräddaren Adolf Hedrén (1863–1921) beställde ett fotografi av Berggren där de båda besökarna iklätt sig det lokala dräktskicket. I bakgrunden syns ett panorama över Istanbul, som ytterligare ett bevis på modellernas långa resa.

Ibland agerade modellerna som i en *tableau vivant*, en populär företeelse vid den här tiden där man arrangerade scener ur litterära verk eller andra händelser. Anders Zorn hade 1885 gift sig med Emma Lamm (1860–1942). Paret besökte under sin bröllopsresa bland annat Istanbul. Man passade också på att beställa några fotografier av Berggren. I ett syns de båda makarna tillsammans med politikern och järnvägskonstruktören Claes Adelsköld (1824–1907) och dennes son Axel. Det var på julafton 1885 som man bestämde sig för att ”leka turkar”.²⁴ Emma Zorn ligger på en divan och har ett frånvarande uttryck i ansiktet. Snett bakom henne syns Anders Zorn iklädd en turkisk dräkt och med en turban på huvudet och en revolver innanför linningen. De båda Adelsköld har fez på huvudet. Ett rökbord med inläggningar, en orientalisk matta och en vattenpipa placerar scenen i den lokala miljön.

Adolf och Sten Hedrén. 16,5 x 11 cm, Uppsala universitetsbibliotek.

”Leka turkar” (Anders och Emma Zorn, Claes och Axel Adelsköld). Fotografi, Zornmuseet.

²⁴ Adelsköld 1901, 147.

Berggren hade sett till att det svenska sällskapet var "utstyrda som infödingar". Claes Adelsköld utsågs till "slafhandlare". Emma ligger som en odalisk medan Anders tycks både vaka över och erbjuda Emma till de båda andra som "spekulerade" och "öfverbjuda hvarandra".²⁵ Männens agerande utgör bildens aktiva inslag medan Emma representerar passivitet. Det är lätt att hävda att bilden har såväl fördomsfulla som misogyn drag. För en västerländsk betraktare torde scenen ha uppfattats som exotisk och främmande. Samtidigt signalerar miljö och klädedräkter autenticitet.

Det är inte känt hur bilden användes av makarna Zorn. Det är tänkbart att de efter hemkomsten visade den för bekanta som kunde få intryck att det osmanska riket präglades av slaveri och människohandel och därmed framstod som en motsats till det moderna västerlandet. Andra betraktare kan ha uppfattat bilden mer som en skämtsam och oskyldig kommentar till makarna Zorns resa.

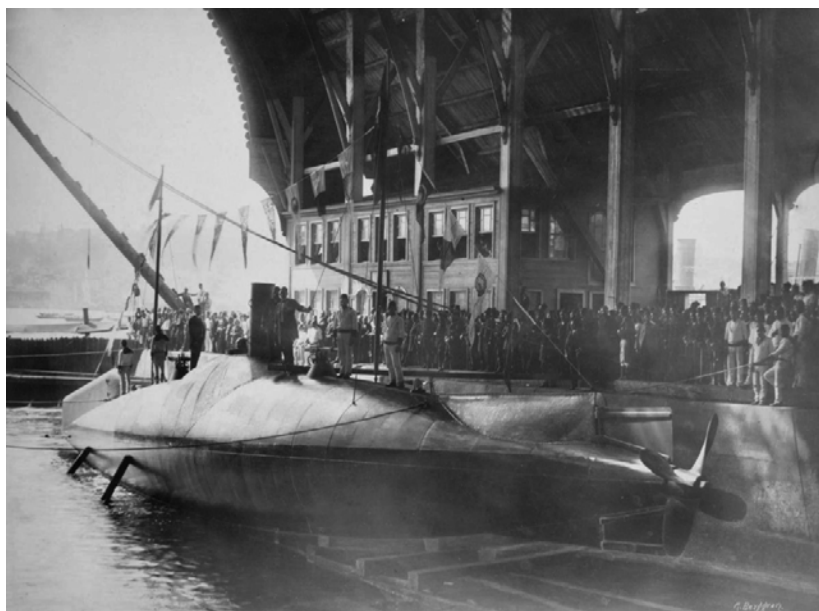
Kung Oscar II och drottning Sophia med uppvaktning. Albuminsilverfotografi 20,2 × 24,9 cm (lätt beskuren). Moderna museet (FM 1965 001 139).

²⁵ Adelsköld 1901, 147.

När prominenta besökare från Sverige kom till Istanbul hände det att Berggren anlätades för gruppfotografier. Så skedde exempelvis när Kung Oscar II 1885 besökte Istanbul. På svenska legationens terrass sitter kungen omgiven av sin uppvaktning. På sin högra sida har han drottning Sophia medan Prins Eugen syns vid ena flanken. Vid sidan av kungen syns en representant för det osmanska riket. Männen är klädda i uniform eller högtidsdräkt.

Arrangemanget erinrar om de grupporträtt med ett stort antal personer som var populära i Holland under 1600-talet. De mest framstående personerna sitter ner, en vanlig konvention i porträtt ända sedan antiken. Liksom sina föregångare signalerar bilden med sitt formaliserade uttryck såväl personernas status och sammanhållning som vänskap mellan de turkiska och svenska folken.

Berggren anlätades också vid särskilda händelser, som när Orientexpressen öppnande 1883, eller vid invigningen av det legendariska hotellet Pera Palace år

Thorsten Nordenfeldts ubåt vid stapelavlöpningen i Istanbul 1888. Albuminsilverfotografi 25,9 × 35,1 cm. Moderna museet (FM 1990 004 011).

1892. Uppfinnaren Thorsten Nordenfelt (1842–1920) insåg tidigt potentialen i att förse en ubåt med torpeder. Han lät 1886 för sultanen bygga två sådana ubåtar. När den ena levererades 1888 fotograferade Berggren stapelavlöpningen. Farkosten syns i förgrunden medan en beundrarskara skymtar i bakgrunden.

Besättningen ställde upp för ett gruppfoto där tre av männen står upp medan två sitter i den symmetriskt komponerade bilden. De är klädda i västerländska kläder. Ubåtsmaskinisten Anders Vilhelm Jonsson lät sig som många andra svenskar även fotograferas i det lokala dräktskicket och med en vattenpipa till hands.

Besättningen på Nordenfelts undervattenstorpedobåtar. Albuminsilverfotografi 22,1 × 26,3 cm (lätt beskuret), Moderna museet FM 1990 004 002 / Porträtt av ubåtsmaskinisten Anders Vilhelm Jonsson. Albuminsilverfotografi, handkolorerat 13,6 × 10,4 cm. Moderna museet (FM 1990 004 001).

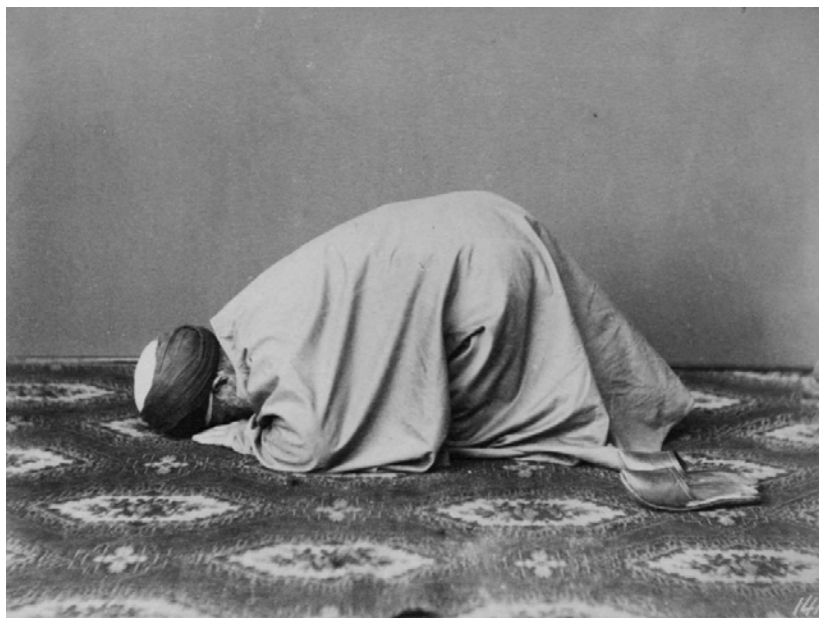
Den främmande religionen

Bland de företeelser som svenska resenärer i det osmanska riket särskilt uppmärksammade märks också islam.²⁶ Ofta var inställningen negativ. Konstnären Georg

²⁶ Björk 2011, s. 318-326.

von Rosen talade om en ”naturlig religionsfanatism”.²⁷ Andra var mer ambivalenta. Konstnären Gotthard Werner betecknade Muhammed som ”den okunnigaste af alla religionsstiftare” men såg honom ändå som en stor människokännare.²⁸

I ett fotografi har Berggren skildrat en man som utför *Salah*, tidebönen inom Islam. Mannen intar på en matta den bedjande ställningen. Den avskalade skildringen utan någon överflödig rekvisita medför ett fokus på den religiösa handlingen. Bilden av den bedjande muslimen kunde fungera som ett tecken för religiös innerlighet men kunde också vittna om skillnaden mellan den kristna och den muslimska bönen.

Salah. Albuminsilverfotografi 10,2 × 13,6 cm, Moderna museet (FM 1990 004 040).

²⁷ Georg von Rosen, ”Bilder från Orienten. Tecknade af en resande svensk konstnär”, *Ny illustrerad Tidning* 1865, s. 199.

²⁸ Gotthard Werner, *Reflexer från Egypten: föredrag hållet i Skandinaviska föreningen i Roma*, Stockholm 1899, s. 14.

Ett inslag i den muslimska religionsutövningen som fascinerade västerländska resenärer var de dansande dervischerna. I dervischernas religionsutövning ingick att snurra runt tills ett tillstånd av extas uppstod. Hans Wachtmeister såg hur dervischerna med "utsträckta armar" och "extatisk uppsyn" snurrade "med en otrolig fart, tyst och ljudlöst".²⁹ I ett fotografi av Berggren syns en grupp dervischer, uppställda som i ett grupporträtt. Två sträcker armarna uppåt, en håller ett instrument medan en knäböjer med Koranen uppslagen framför sig.

Dervischer. Albuminsilverfotografi 26,5 × 20,7 cm, Moderna museet (FM 1983 003 003).

Många besökare imponerades av Istanbuls moskéer.³⁰ Berggren fotograferade både exteriörer och interiörer av moskéer. Wachtmeister beundrade Sultan

²⁹ Wachtmeister 1884, s. 110.

³⁰ Björk 2011, s. 215-218.

Ahmeds moské, med ”dess väldiga imponerande massor af kupoler och minareter”.³¹ I ett fotografi av Berggren upptar den berömda moskén, som uppförts i början av 1600-talet, större delen av bildytan. Bilden är komponerad så att byggnaden hamnat något till höger om bildens centrum vilket skänker det hela en viss dynamik. Samtidigt tycks de höga minareterna sträva upp mot himlen och kontrasteras mot de diminutiva staffagefigurerna framför byggnaden. Vid sidan av moskén syns också en egyptisk obelisk. I Berggrens fotografi tycks den stå i visuell dialog med minareterna. Samtidigt upprättar obeliskens ett kronologiskt avstånd mellan den äldre egyptiska kulturen och den muslimska.

Sultan Ahmeds moské, Kolorerat fotografi. Etnografiska museet (0249.t05.0001).

Epilog

De vykort som Guillaume Berggren sålde till gästande resenärer bidrog till att forma en bild av ”den andre” och av en främmande kultur. En del fotografier

³¹ Wachtmeister 1884, 106.

var för betraktaren öppna för olika tolkningar, från idealisering, över nyktert redovisande till uttalat fördömande. I vykortet syns människor, arkitektur och landskap som en västerländsk betraktare kunde uppfatta som ovanliga och kanske exotiska. Exotismen balanseras dock hos Berggren av ett återhållet men originellt bildspråk och ett intresse för den pågående moderniseringen av samhället. Människor från alla samhällsklasser, från de högsta till tiggarna, skildras snarare med empati än med en nedvärderande inställning.

I jämförelse med den bild av det osmanska riket som medierades i reseskildringar, utställningskonst och i tidningar i Europa vid denna tid utmärks Berggrens fotografier huvudsakligen av en frånvaro av nedsättande stereotyper. Hans fotografier präglas i stället av en tolerans och förståelse som var ovanlig i tidens visuella kultur.

Bibliografi

- Adelsköld, Claes (1898–1899). *Utdrag ur mitt dagsverks- och pro diverse-konto autobiografiska anteckningar m.m. lefnadsminnen*, Stockholm: Bonnier.
- Björk, Tomas (2011). Bilden av "orienten". *Exotism i 1800-talets visuella kultur*, Stockholm: Atlantis.
- Comment, Bernard (2000). *The Painted Panorama*, New York: Harry N. Abrams.
- Dobie, Madeleine (2001). *Foreign Bodies. Gender, Language, and Culture in French Orientalism*, Stanford: Stanford University Press.
- Jolin, Ellen (1911). *Från studiefärder i Medelhafsländer*, Stockholm: P.A. Norstedt och söners förlag, Stockholm.
- Langer, Brigitte (1992). *Das Münchner Künstler-atelier des Historismus*, Dachau: Bayerland.
- Lewenhaupt, Claes Adam Carl (1910). *Bland araber och beduiner*, Stockholm: Bonnier.
- Ljunggren, Carl Johan Fredrik (1898). *Några dagboksanteckningar från en liten Orientresa 1898*, Stockholm: Bonnier.
- Rosen, Georg von (1865). "Bilder från Orienten. Tecknade af en resande svensk konstnär", *Ny illustrerad Tidning*.
- Treuherz, Julian (1987). *Hard Times. Social realism in Victorian art*, London: Lund Humphries.
- Wachtmeister, Hans (1884). *Medelhavsskizzer. Dagboksanteckningar under en resa i Norra Afrika, Grekland och Turkiet år 1884*, Stockholm: P.A. Norstedt och söners förlag.
- Waldenström, Paul Petter (1896). *Till Österland. Skildringar från en resa i Turkiet, Grekland, Syrien, Palestina, Egypten samt Sinaihalvön 1894*, Stockholm: Norman.
- Werner, Gotthard (1899). *Reflexer från Egypten: föredrag hållet i Skandinaviska fören. i Roma*, Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Wigh, Leif (1984). *Fotografiska vyer från Bosporen. Om den svenske fotografen G. Berggren och hans verksamhet under 1800-talet i det ottomanska riket*, Stockholm: Fotografiska museet.
- Zorn, Anders (1982). *Självbiografiska anteckningar*, utg. Hans Henrik Brummer, Stockholm: Bonnier.

Johan Bergman, Fredrik Martin och den svenska historisk-arkeologiska kursen i Konstantinopel 1905

FREDERICK WHITLING

Svenska institutet i Athen

År 1905 ägde den första svenskleda arkeologiska kursaktiviteten rum i Konstantinopel. Johan Bergman, filolog, klassisk arkeolog och liberal politiker – då verksam vid Stockholms högskola, senare vid universitet i Tartu (Dorpat) i Estland – reste till den osmanska huvudstaden med en ”historisk-arkeologisk” så kallad ”feriekurs” som han mellan 1898 och 1913 regelbundet ordnade i Italien. Gruppen av lärarstudenter utgjordes av ”svenska filologer, historiker och arkeologer, äfvensom en finländsk filolog”. 1905 års kurs med det exceptionella besöket i Konstantinopel var den femte i ordningen.

Konstsamlaren och orientalisterna Fredrik Robert Martin var anställd som dragoman (tolk) vid svenska legationen (ambassaden) i Konstantinopel mellan 1904 och 1908. 1905, året för unionsupplösningen mellan Sverige och Norge, då Bergman reste till Konstantinopel med sina studenter, verkar Martin även ha varit tillförordnad *chargé d'affaires* vid legationen. Han var även ciceron för Bergmans studentgrupp, som besökte det kejserliga arkeologiska museet – i dag arkeologiska museet i Istanbul – och andra platser i staden, med exkursioner till Scutari (Üsküdar) och ön Prinkipo (Büyükdada). Gruppen besökte också den svenska legationen, *Palais de Suède*.

Det svenska kursbesöket i Konstantinopel är inte vidare väldokumenterat. Tre år senare, 1908, samma år som ”ungturkarnas” första revolution, publicerade Bergman några intryck från vistelsen i Konstantinopel. Han var bland annat imponerad av den svenska legationen, ”det stycke af Sverige, som finns

inom dess murar”, och menade att den var väl värd att bevara: ”Ingenstades i världen uppträder vårt land med en i yttre måtto magnifikare representation än här.” Bergman uttryckte även sin uppskattning av Fredrik Martin och den utomhusmottagning som han ordnade för kursen i legationens trädgård.

[Martin] gaf i legationens vidsträckta park en friluftsfest för vår expedition, hvartill äfven inbjudits några i Konstantinopel vistande svenskar samt den danske arkeologen [Karl Frederik Kinch], [den av Carlsbergfonden anordnade] Rodosutgräfnings utmärkte ledare. På orientaliskt sätt voro mattor utbredda på marken, soffor, emmor och bord utställda, så att man åtnjöt våningens och fria luftens förenade förmåner. I träden var illumineradt, och senare på kvällen skötte gudinnan Selene själf om illuminationen ej blott i halfmånens utan i fullmånens tecken.

SVENSKA HISTORISK-ARKEOLOGISKA KURSEN I KONSTANTINOPEL.

5te Svenska historisk-arkeologiska kursen tog sin början i Konstantinopel den 17 juni då dr Martin var deltagarne, af hvilka flertalet äro lärare vid svenska läroverk, följaktig i Ottomanska antikmuseet och den därmed förbundna Tschinli Kiosk. Under söndagen företogs en utomordentligt intressant och lärrik utflukt till Prinkipoön i Marmorasjön och i sammanhang därmed till Skutari på asiatiska sidan. För denna utflukt hade Legationen

välvilligt ställt sin Kavass den förträftige Ali Effendi, till deltagarnes förtogande. Måndagen tillbragtes af en del med fortsatta privata studier i Museet, af andra med en färd norrut på Bosporen. På måndags aftonen intogs supé i Legationens trädgård på inbjudan af dr Martin, i. t. charge d'affaires, tisdagen afreste man till Athen där några deltagare tillkommo.

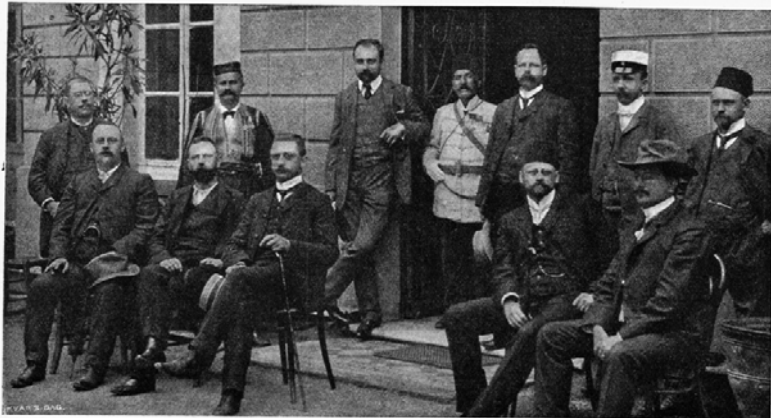

Foto: Berggren. Konstantinopel.

Å gruppen ofvan sittande, från vänster: Dr Jakobsson, lektor Hyiën, lektor Nordin, dr Wessberg, dr Snellman (finsk); stående dr Bildberg, legationsportiern, dr Martin, legationens Kavass, dr Bergman, kand. Julin och dr Berndtson.

Reportage med fotografi av kursdeltagarna, taget av Guillaume Berggren vid ingången till Svenska palatset. "Hvar 8. Dag", 1905.

”Friluftsfesten” ägde alltså rum ett halvt stenkast från det nuvarande svenska forskningsinstitutet och ”Dragomanhuset”. Bergman tyckte även att man ”med rätta” kunde jämföra Konstantinopels läge – ”[det] är ju storartadt” med Stockholms:

Står man i den turkiska staden [Stambul] och låter blicken fara hän öfver de kristna stadsdelarne, Galata och Pera, på andra sidan vattnet, erinras man om utsikten från strömmen i Stockholm upp mot höjderna på söder. Liksom Stockholm har Konstantinopel också härliga omgifningar.[...] Allt värkar här förfallet, men på samma gång storslaget. [...] – allt värkar som den förtrollade sofvande skogen i sagan.

Efter besöket i Konstantinopel reste Bergman vidare med kursgruppen till Grekland, med ”den egyptiska ångaren Ismailia, som gjorde uppehåll vid Lesbos (Mytilene) och Smyrna men likväl på föga mer än 40 timmar förde oss till Pireus.”

Både Bergmans historisk-arkeologiska kurs och planer på ett svenskt forskningsinstitut i södern strök på foten med utbrottet av första världskriget. 1921 grundades Svenska Orientsällskapet, bland annat med målsättningen att starta ett institut eller forskarhem i Konstantinopel. Så blev också fallet, även om just det projektet blev kortlivat (1922–1924). I stället för ett institut där eller i Athen, vilket diskuterades samtidigt – de svenska utgrävningarna i Asine i Grekland inleddes samma år som forskarhemmet kom till, 1922 – grundades i stället ett svenskt institut i Rom 1925. Institutet i Athen och Istanbul tillkom med tiden, efter andra världskriget respektive i början av 1960-talet, i Istanbulinstitutets fall mer än ett halvt sekel efter Johan Bergmans Konstantinopelkurs.

Ur Svenska Dagbladet den 9 mars 1921.

Litteraturhänvisningar

Alakom, Rohat (2011). *İstanbul ve İzmir'de İsvaç İzleri (1730–1930)*. Istanbul: Avesta.

Bergman, Johan (1908). *På klassisk mark. Studier och minnen från vandringar i den antika kulturens länder åren 1895–1905. II. Grekiska och orientaliska minnen* Stockholm: Ivar Hægströms boktryckeri och bokförlags A. B.

”Svenska historisk-arkeologiska kursen i Konstantinopel” (1904/1905), *Hvar 8 Dag* 6, 41, 662.

”Svenska historisk-arkeologiska kursen” (1905), *Idun* 18, 27, 344.

Med hjärtat i Palestina

Hilma Granqvists liv och forskning i byn Artas

SOFIA HÄGGMAN

Medelhavsmuseet, Stockholm

På 1920- och 1930-talen bedrev den finländska etnologen Hilma Granqvist banbrytande forskning i Palestina. Under flera år bodde hon i byn Artas, där hon studerade folklivet på ett sätt som aldrig tidigare hade gjorts, och som bara en generation senare inte längre kunde göras.

Hilma Natalia Granqvist föddes i Helsingfors den 17 juli 1890 och växte upp som äldsta barnet av tre i en finlandssvensk medelklassfamilj. Det finns ingenting i hennes bakgrund eller ungdomsår som tyder på något särskilt intresse för det Heliga landet. Hon intresserade sig visserligen redan i tonåren för religiösa och existentiella frågor, men var aldrig särskilt religiös. Det enda hon egentligen trodde på var det sunda förnuftet. Efter studentexamen våren 1911 utbildade hon sig till lärarinna, ett passande yrke för en ung kvinna i det tidiga 1900-talets Helsingfors.

Under åren vid lärarinneseminarier i Ekenäs lärde Granqvist känna konstnären och författaren Helena Westermarck. Deras bekantskap började med ett sommarjobb, men utvecklades snabbt till en varm och livslång vänskap, som inbegrep Westermarcks bror, den kände antropologen Edward Westermarck. Kanske var det syskonen Westermarck som inspirerade Granqvist till förändring, eller så fick hon bara nog av skolvärlden. I vilket fall som helst skrev hon in sig vid Helsingfors universitet hösten 1917 för att studera pedagogik och psykologi.

Hösten 1917 var en dramatisk tid för både Finland och Palestina. I november skrevs den senare så kända Balfourdeklarationen, som utlovade ett nationellt hem för världens alla judar i det brittiska protektoratet Palestina. En månad senare, i svallet efter den ryska revolutionen, blev Finland självständigt. Självständigheten följdes emellertid av ett blodigt inbördeskrig, och det dröjde innan

Granqvist på allvar kunde påbörja sina universitetsstudier. Våren 1921 blev hon till slut filosofie magister på uppsatsen *Skolan och religionen*, en personligt skriven avhandling om vikten att reformera religionsundervisningen i Finlands skolor. Extra ordinarie professorn i sociologi, Gunnar Landtman, anade ett lovande forskarämne i Hilma och uppmanade henne att doktorera. Han gav henne till och med ett lämpligt avhandlingsämne: en studie av Gamla testamentets kvinnor.

Granqvist skulle senare ironisera över ett så typiskt kvinnoämne, men hon tog sig an uppgiften med flit och noggrannhet. Det visade sig dock snabbt vara en närmast en omöjlig forskningsinriktning. Det fanns ytterst lite skrivet i ämnet och de enda kvinnor som gavs något som helst utrymme i Bibeln var alla väldigt ovanliga. De vanliga bibliska kvinnorna lyste med sin frånvaro, och redan hösten 1922 hade Hilma kört fast. För att komma vidare med sin forskning sökte hon sig till Berlins Friedrich-Wilhelms-universitet.

Vägen till Palestina

Granqvists tid i Tyskland varade i drygt ett år och var helt avgörande för hennes forskning. I Berlin mötte hon forskare som betraktade Orienten som oföränderlig och som använde Palestina som inkörsport till studier av Bibelns folk och kultur. De fann belägg för de bibliska berättelserna i allt från arkeologiska lämningar till folktraditioner och sedvänjor. I linje med detta synsätt hoppades också Hilma kunna studera Gamla testamentets kvinnor genom observationer av folklivet på plats i Palestina.

Omgiven av forskare som regelbundet vistades i det Heliga landet, började Granqvist drömma om att resa till Palestina. Hon fann omedelbart stöd för sin idé hos brodern Valter. Även Helena och Edward Westermarck såg snabbt potentialen i ett fältarbete i det Heliga landet.

Hennes handledare Gunnar Landtman var mer tveksam. Han anade att en sådan resa skulle leda hans doktorand in på en helt ny bana, som för alltid skulle stämpla henne som fältetnolog, en i hans ögon tivelaktig merit. Det var också en ekonomisk fråga. Vid Helsingfors universitet saknades både viljan och de ekonomiska förutsättningarna för en sådan resa.

Det blev i stället professor Albrecht Alt i Leipzig som tog sig an Granqvist och anmälde henne till sin kulturhistoriska grundkurs på Deutsches Evangelisches Institut für Altertumswissenschaften des Heiligen Landes i Jerusalem.

Granqvist var entusiastisk. Det fanns bara två problem: Kursen var bara för män och resan skulle kosta pengar. Det första löstes genom ett specialtillstånd för henne att, som första kvinna någonsin, delta i kursen. Det andra ordnade sig delvis genom ett anspråkslöst resestipendium från Nylands Nation i Helsingfors. Brodern Valter bidrog med resten av pengarna.

Efter en resa genom Tyskland, Österrike, Italien och Egypten, anlände Granqvist till Palestina sensommaren 1925. Jerusalem var ingen stor stad och hon fann sig snabbt tillrätta bland arkeologer, teologer och folklivsforskare från jordens alla hörn. Det bekom henne inte alls att vara den enda kvinnan på sin kurs. Tvärtom. Brev och fotografier vittnar om att hon njöt av den uppmärksamhet hon fick av sina kurskamrater, som hon med värme kallade ”arkeolog-teologerna”, en träffande benämning på forskare som med bibeln i hand grävde fram de forna israeliternas historia.

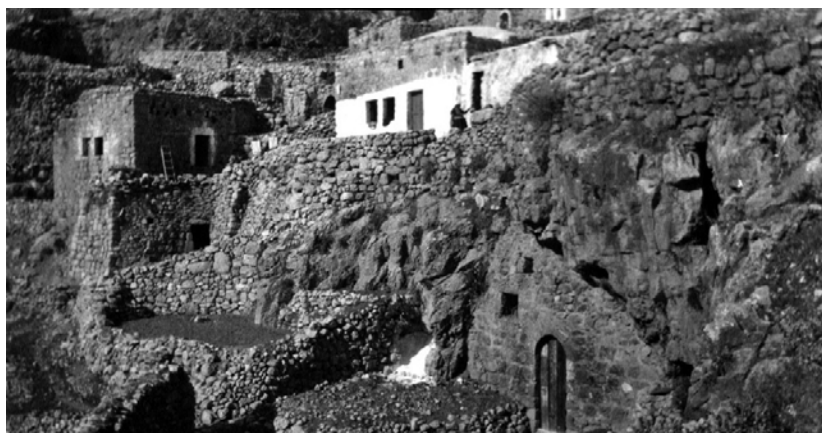

Hilma Granqvist omgiven av sina kurskamrater på tyska institutet i Jerusalem hösten 1925. ©Palestine Exploration Fund. Samtliga fotografier som används som illustrationer i denna artikel återfinns i Hilma Granqvists samling vid Palestine Exploration Fund i London och återges med tillstånd av stiftelsen.

I Artas

När kurskamraterna reste tillbaka till Europa i slutet av oktober 1925, kunde Granqvist ägna sig åt sin egen forskning. För den behövde hon hitta ett samhälle där de bibliska sedvänjorna levde kvar så oförändrade som möjligt. Det fann hon i byn Artas, inte långt från Betlehem. Artas var en helt och hållet muslimsk by, vilket passade hennes syften utmärkt. Enligt den diskurs hon tagit till sig i Tyskland, var det hos den muslimska bondebefolkningen man kunde vänta sig att finna de forna israeliternas kultur. Eftersom bönderna var starkt knutna till sin jord, ansågs de obenägna att flytta. I stället antogs de ha konverterat efter behov, men i stort levt kvar i sina byar och bevarat de forntida sederna och bruken.

Artas hade även andra fördelar. Byn var välkänd bland europeiska resenärer och låg nära tryggheten i Jerusalem och Betlehem. Dessutom bodde där redan en europeisk kvinna, Louise Baldensperger, dotter till en missionär från Elsass och född och uppvuxen i byn. Som inneboende hos denna "Sitt (arabiska: Fru) Louisa" blev även Granqvist accepterad av byborna. Genom den äldre kvinnan fann Hilma Granqvist – av byborna kallad Sitt Halime – snabbt sin egen plats i bygemenskapen, och det dröjde inte länge förrän hon var en välkommen och ofta sedd gäst på omskärelsefester, bröllop och begravningar.

Vid första anblick tyckte Granqvist att husen i Artas såg halvfärdiga ut, med sina platta tak och omålade väggar. Överst i bild syns Louise Baldenspergers hus, där Granqvist bodde under besöken 1925–27 och 1930. Huset står fortfarande kvar. ©Palestine Exploration Fund.

Efter bara några dagar i Artas insåg hon det hopplösa i att studera byn genom ett bibliskt raster, som hon initialt hade planerat göra. Hon beslöt sig för att i stället undersöka samhället på dess egna premisser, med utgångspunkt i traditionerna kring äktenskap och bröllop. Den ändrade forskningsinriktningen föll inte i god jord hos hennes handledare Gunnar Landtman. I ett upprört brev förklarade Landtman att en sådan äktenskapsstudie skulle bli alldeles för empirisk för att accepteras som en doktorsavhandling vid Helsingfors universitet.

*Hilma Granqvist klädd i traditionella kläder och omgiven av barn och kvinnor från Artas.
©Palestine Exploration Fund.*

Konflikt och uppskjuten disputation

Landtman hade förväntat sig ett betydligt mindre omfattande fältarbete och föreställt sig att Granqvist, genom sina studier i Palestina, skulle bekräfta de resultat som tidigare forskare hade kommit fram till. I stället tänkte hon nu göra någonting helt nytt och annorlunda. Landtman visste helt enkelt inte hur han skulle handla denna banbrytande forskning.

Med ett betryggande avstånd till Helsingfors, och ett starkt stöd från Edward Westermarck, struntade Hilma Granqvist i Landtmans varningar och fortsatte arbeta vidare efter eget huvud. En konflikt var oundviklig. Den blev mer långdragen än någon hade kunnat föreställa sig och kom att stå inte bara mellan Granqvist och hennes handledare, utan mellan ett helt nytt vetenskapligt synsätt och en äldre forskningssyn. Den var dessutom ojämn: Den enda sidan represen-

terades av en sammansvetsad grupp etablerade professorer vid Finlands främsta universitet, den andra av en ensam ung kvinna.

Konflikten kulminerade när Granqvist återvände från Palestina vårvintern 1927 med koffertarna fulla av fältanteckningar och fotografier, och inte tilläts disputera vid sitt hemuniversitet. Efter en del diskussion och förhalande, informerades hon i mars 1929 om att hennes avhandling var för "deskriptiv" och materialet "intresselöst".

Till slut kom Edward Westermarck till hennes räddning och erbjöd henne att i stället doktorera vid Åbo Akademi. Där disputerade Hilma Granqvist slutligen den 13 januari 1932 på avhandlingen *Marriage Conditions in a Palestinian Village*. Arbetet var så omfattande att bara de fyra första kapitlen inkluderades i själva avhandlingen. Resten gjordes om till en andra del som utkom 1935.

Storpolitik och lokal dramatik i Jerusalem

Besvikelsen över den uppskjutna disputationen dämpades något av ett nytt resestipendium, som gjorde det möjligt för Granqvist att återvända till Palestina i januari 1930. Där hade mycket hänt sedan hennes första besök. Protesterna mot den judiska invandringen hade ökat och våldet blivit en del av vardagen. Även Granqvist befann sig stundom i den politiska hetluften och deltog bland annat i ett möte under ledning av stormuftin av Jerusalem.

Vid sidan av världspolitiken, var den stora nyheten i Jerusalems utländska kretsar 1930 en högst lokal skandal: Den religiösa sekt, som i staden gick under benämningen American Colony, men som till stor del utgjordes av svenska utvandrare från byn Nås i Dalarna, splittrades just då, och dessutom under stor dramatik. Selma Lagerlöf hade tidigare skrivit en roman baserad på kolonin och därutöver offentligt hyllat dess verksamhet. Vintern 1930–31 rämnade plötsligt den perfekta fasaden. Granqvist, som umgicks med kolonins fotograf Lewis Larson och hans familj, var en av de första att höra rafflande avslöjanden om år av maktmissbruk, lögnery och angiveri. Hon påbörjade en artikel om kolonin, en betraktelse som med åren växte ut till ett helt bokmanus, som till hennes stora förtret aldrig antogs för publicering.

I Artas var det däremot förhållandevis lugnt. Granqvist unnade sig att arbeta i ett lugnare tempo och hann med flera utflykter till andra delar av Palestina. Över jul och nyår reste hon till Egypten tillsammans med bland andra Signe

Ekblad, som förestod den svenska skolan i Jerusalem. De tog tåget via Kairo upp till Assiut, Luxor och Assuan. Egyptenresan var i först hand tänkt som avkoppling, men Hilma hann besöka både museet i Kairo och de viktigaste templen och gravarna. Hon hade emellertid svårt att uppbåda något större intresse för den faraoniska kulturen, allting hade ju hänt för så rysligt länge sedan. Då fann hon köpslåendet i Kairos basarer betydligt mer spännande, för att inte tala om firandet av till helgonet Abu el-Haggag i Luxor. Omgiven av festklädda barn och processioner med lövade vagnar var Hilma i sitt esse. Hon observerade, skrev och klättrade till och med upp på en stege för att få bättre bilder.

*På väg till Egypten!
Till vänster Signe
Ekblad, föreståndare
för svenska skolan i
Jerusalem. Till höger
troligen Signe
Weding, lärare från
Helsingborg på
tillfälligt besök i
Palestina. Foto taget
av Granqvist.
©Palestine
Exploration Fund.*

Ovanligt ämnesval och nya metoder

Det var inte bara Granqvists intresse och entusiasm för människor och deras traditioner som gjorde hennes forskning annorlunda och intressant. Hon utvecklade också en helt ny metod att studera ett samhälle, genom att helt och fullt leva sig in i det. Under åren i Artas deltog hon således i såväl vardagens alla sysslor som högtidernas stora festligheter. Samtidigt använde en annan forskare, Bronislaw Malinowski, en liknande metod. Granqvist kände naturligtvis till Mali-

nowski. Hon hade till och med träffat honom i London. Allt tyder ändå på att hon faktiskt utvecklade sin metod alldeles på egen hand, även om det sedan blev Malinowski som gick till historien som "den deltagande observationens" fader.

Granqvist inte bara levde i Artas, hon studerade samhället med minutiös noggrannhet. Hon beundrade visserligen Edward Westermarck, men tvekade inte att kritisera den evolutionistiska skola han representerade. Hilma ansåg att Westermarck var alltför långtgående i sina generaliseringar, som när han tecknade äktenskapets historia i sin kända *History of Human Marriage*. Granqvist själv valde att i stället studera äktenskap i en enda by, som vid tiden för hennes studie hade knappt 500 invånare.

Hilma Granqvist motsatte sig överlag de många generaliseringar som präglade forskningen i Palestina och Orienten. Hon strävade i stället efter att återge verkligheten exakt som den var. Hon förde en detaljerad statistik över alla äktenskap ingångna i Artas så långt tillbaka i tiden som byborna kunde minnas. Det blev en diger dokumentation över 100 år av ingångna äktenskap. Genom den kunde Granqvist visa på stora skillnader mellan ideal och verklighet. Medan tidigare forskare slentrianmässigt hade fört fram att kusingifte var normen i Orienten, visade Hilmas statistik att det faktiskt inte var så, åtminstone inte i Artas.

Granqvist var ambitiös. Hennes avhandling *Marriage Conditions* var bara början. Hon samlade även in material om barnafödelse, omskärelse, uppfostran, död och begravning och skrev en rad monografier, tills hon hade täckt in alla aspekter av livet i Artas. Hon var den första som studerade kvinnornas sfär i det palestinska samhället, helt enkelt eftersom hon var den första kvinnan på fältet.

Louise Baldensperger och sageskvinnorna Alya och Hamdiya utgjorde Granqvists familj i Artas och var hennes viktigaste källor till kunskap och information; hon kallade dem sin "forskningskommitté". På bilden delar "Sitt Louisa" ut socker; i förgrunden skimtar fotografens – Hilma Granqvists – skugga. ©Palestine Exploration Fund.

Granqvist var också en av de första etnologer som använde fotografering som fältmetod. Det kom sig mest av en slump, brodern Valter hade i alla hast stuckit till henne en kamera i samband med avresan sommaren 1925. Det fanns visserligen gott om fotografer i det Heliga landet på 1920-talet, men medan de andra valde bibliska motiv, tog Granqvist bilder på människor – ofta kvinnor – och aktiviteter som var relevanta för hennes forskning. Fotografierna var hennes arbetsmaterial och hon vägrade arrangera bilder. I stället för att som andra fotografer, reducera kvinnorna till en exotisk och anonym dekor på bilderna, lyfte hon fram dem som namngivna individer. Granqvist var kanske inte den tekniskt skickligaste fotografen i det Heliga landet, men hennes bilder är en unik dokumentation av ett palestinskt bondesamhälle på 1920-talet.

Ständiga bakslag trots internationellt erkännande

Granqvist var väl medveten om det unika i sin forskning. Så vitt hon kunde se, hade hennes fältarbete i Artas bara en svag punkt: hennes bristande kunskaper i arabiska. Den första tiden fungerade Sitt Louisa som tolk, senare klarade sig Hilma hyggligt på egen hand. Hon tog hela tiden privatlektioner i arabiska i Jerusalem. Ändå fick hennes arabiska kritik, framför allt av kollegerna i Helsingfors, som raljerade över hur hennes många citat var skrivna på dialekt, inte hög-arabiska. Idag lyfts däremot hennes fältanteckningar fram som värdefull dokumentation av den numera nästan utdöda Artas-dialekten.

Internationellt togs Hilma Granqvists böcker om Artas väl emot. Recensenter hyllade den nya metoden och det ovanliga ämnesvalet. Hon fick viss kritik för sitt sätt att lista obearbetade fakta, utan att erbjuda läsaren några tolkningar eller slutsatser, men det allra flesta recensioner var översvallande positiva. Den svenska orientalist H. S. Nyberg beskrev hennes bok *Birth and Childhood among the Arabs* med orden:

Det är ett beundransvärt arbete, ensamt i sitt slag. Det har endast kunnat skrivas av en kvinna, och av en kvinna som icke har skytt att gå in i de enklaste förhållanden och som har sett med kärlekens skarpsynta öga på de livet små och dock så stora ting, som avhandlas i boken. Den kommer att bli en guldgruva som många generationer få ösa ur. Med den snabba förändring Palestina nu undergår är det väl osäkert om den överhuvud skulle kunna skrivas om en mansålder eller så.

Med facit i hand vet vi att Nyberg hade rätt, det palestinska samhälle som fanns före 1948 finns inte längre, och idag är den stora mängden obearbetad rådata som återfinns i Granqvists monografier en ovärderlig källa för dem som vill åter-skapa ett försvunnet samhälle och en förlorad identitet.

Trots forskarvärldens erkännande föll hennes forskning snabbt i glömska. Hon motarbetades ständigt av sina kolleger vid Helsingfors universitet. Hon fick aldrig den docentur som hon sökte 1935, trots att hon var mer än väl meriterad för den. Hon fick således heller aldrig några studenter, som kunde ha förvaltat hennes vetenskapliga arv.

Granqvist hade egentligen tänkt fortsätta sina fältstudier i Artas, men att resa till Palestina blev allt svårare. Mellan 1939 och 1945 drabbades Finland hårt av andra världskriget. Bara några år senare drabbades Palestina av krig och fördrivning av stora delar av befolkningen. Granqvist följde oroligt utvecklingen genom dagstidningar och brev från vänner i Artas och Jerusalem. I artiklar och föredrag beskrev hon situationen i Palestina, och sände regelbundet en del av sin magra inkomst till Artas.

Våren 1959 återvände hon en sista gång till Palestina. Hon kände knappt igen det av kriget svårt sargade Jerusalem. Även Artas hade förändrats. För Hilma Granqvist var det ett vemodigt återseende med de få ”gamla gummor” som kom ihåg henne.

Död och eftermäle

Efter hemkomsten från resan 1959 skrev Granqvist klart sin sista bok om Artas; *Muslim Death and Burial*. Hon började också sortera upp sina fältanteckningar och brev. Det blev väldigt många pärmar, vars innehåll vittnar om ett liv som visserligen ofta hade präglats av orättvisor och bakslag, men som hon själv ändå såg tillbaka på med viss nöjsamhet. Hon ångrade aldrig det val hon hade gjort hösten 1925. I Artas hade hon funnit sitt kall. Forskningen i och om byn hade skänkt henne stor glädje, även om den också hade givit henne flera fiender. I Artas kvinnogemenskap hade hon funnit ett hem och i Sitt Louisa och sageskvinnorna Alya och Hamdiya en familj.

1970 fick Holma kontakt med en brittisk antropolog, Shelagh Weir, som såg ut att bli den lärjunge som skulle kunna föra hennes forskning vidare. Men än en gång rann tiden ifrån henne. Hon dog i sitt hem den 25 februari 1972.

Trots sin banbrytande forskning föll Granqvist och hennes arbete snabbt i glömska, delvis som ett olyckligt offer för ett paradigmskifte. I Finland förknippades Hilma Granqvist redan före sin död med Edward Westermarck och en allt mer föråldrad forskningssyn. Även ute i Europa kom hon, ironiskt nog, att ses som en representant för den bibelstyrda folklivsforskning som hon så kraftigt hade opponerat sig emot.

I Palestina och Artas är minnet av Hilma Granqvist däremot högst levande. Under ett besök i Artas 2019 träffade jag Sitt Habsa, idag 108 år, som fortfarande kom ihåg den blonda Sitt Halime, som hade kommit vandrande över kullarna från Betlehem och ”som talade så dålig arabiska”. Hennes hus står fortfarande kvar och Artas Centre for Folklore Research och dess volontärer håller minnet av Granqvist och hennes forskning levande.

Själv eftersträfvade Hilma Granqvist varken status eller berömmelse. Hon var nöjd med att ha funnit sin livsuppgift och sin alldeles egen vrå av världen. Den 12 september 1930 skrev hon i sin dagbok:

Det var underbart att ha en egen by, dit man hörde, en vrå som man kände som sin egen i det Heliga landet. All stämning förgår i intensitet och nyhet. Men allt ännu tycker jag att det är roligt att köra in i Artas och se de första Artasmännen och Artaskvinnorna på vägen, som hälsa en. Det är ens bekanta. De är ens egna. Deras historia känner jag.

Litteraturtips

- Granqvist, Hilma (1931). *Marriage Conditions in a Palestinian Village*. Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum. III. 8. Helsingfors: Helsingfors centraltryckeri och bokbinderi AB.
- Granqvist, Hilma (1939). *Arabiskt familjeliv*. Stockholm: Åhléns & Söners förlag.
- Granqvist, Hilma (1947). *Birth and Childhood among the Arabs*. Helsingfors: Söderströms.
- Granqvist, Hilma (1950). *Child Problems among the Arabs. Studies in a Muhammedan Village in Palestine*. Helsingfors: Söderströms & C:o.
- Granqvist, Hilma (1965). *Muslim Death and Burial. Arab Customs and Traditions Studied in a Village in Jordan*. Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum, XXXIV.1. Helsingfors: Centraltryckeriet.
- Häggman, Sofia (2016). *Hilma Granqvist – antropolog med hjärtat i Palestina*. Svenska Folkskolans Vänners biografiserie nr 11. Vasa: Arkmedia.

Artas, Louise Baldenspergers hus. Foto Sofia Häggman 2019.

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul (SFII) bildades 1962 för att främja svensk och nordisk forskning i och om Turkiet, Främre Orienten och Centralasien, främst inom humaniora och samhällsvetenskap. Institutet är beläget inom Svenska generalkonsulatets område i Istanbul.

I institutets verksamhet ingår konferenser, seminarier och symposier, projektarbeten, doktorand- och magisterkurser, föreläsningsserier samt viss publiceringsverksamhet. SFII förfogar över både gästrum, arbetsplatser och bibliotek som kan utnyttjas av forskare och utser årligen ett antal stipendiater för längre eller kortare tids vistelser.

SFII:s forskarkollegium väljer styrelsen, vars ordförande utses av regeringen. Verksamheten finansieras huvudsakligen av Utbildningsdepartementet.

På Forskningsinstitutets hemsida (www.srii.org) finns information om bl.a. program, projekt, publikationer, stipendier, styrelse och forskarkollegium samt verksamhetsberättelser. Där finns också institutets e-bulletin Kalabalık! med löpande information om forskare, stipendiater, aktuella frågor och pågående aktiviteter vid institutet.

Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner

Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner är en stödförening till institutet som bildades 1988. Ordförande är Karin Rudebeck. Föreningen arrangerar egna kulturprogram med anknytning till Forskningsinstitutets verksamhetsområde. Medlemskap erhålls genom insättning av årsavgiften 200 kronor på Föreningens postgiro. På institutets hemsida www.srii.org finns information om vänföreningens program, resestipendium, medlemskap samt den senaste verksamhetsberättelsen.

Kontaktuppgifter SFII

P.k. 125 Beyoglu

TR-344 33 Istanbul

Gatuadress: Istiklal Caddesi 247

Tünel, Istanbul

Tel: +90 212 252 41 19

Fax: +90 212 249 79 67

E-post: info@sri.org.tr

Direktör: Ingela Nilsson (ingela.nilsson@sri.org.tr)

Vice direktör: Olof Heilo (olof.heilo@sri.org.tr)

Forskningssekreterare: Helin Topal (helin.topal@sri.org.tr)

Kansli i Stockholm

Skeppargatan 8

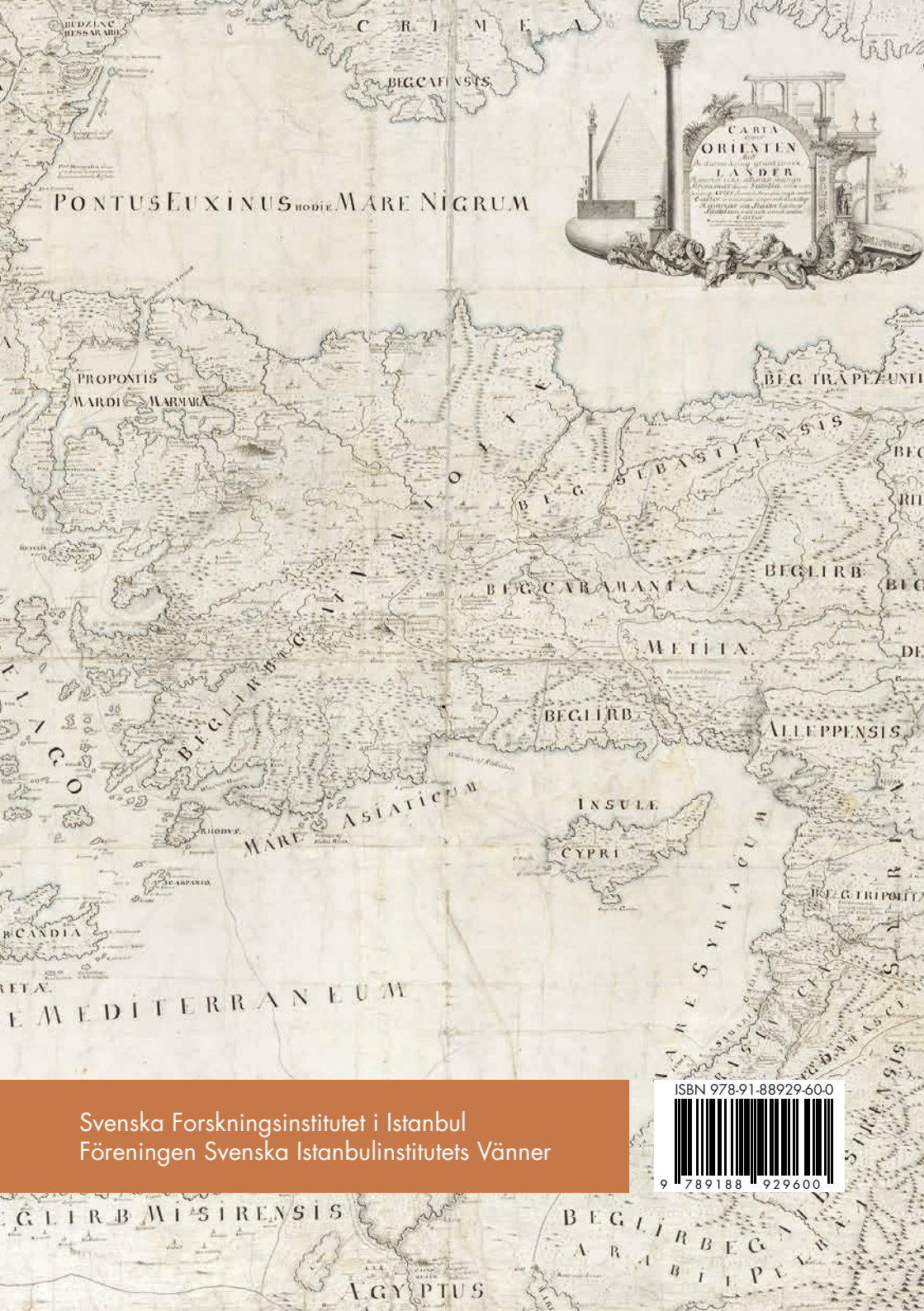
114 52 Stockholm

Tel: +46 8 662 75 70

Fax: 08-665 3133

E-post: sfii@medelhavsinstituteten.se

Kanslist: Lena Andersson

PONTUS EUXINUS HODIE MARE NIGRUM

Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul
Föreningen Svenska Istanbulinstitutets Vänner

ISBN 978-91-88929-60-0

9 789188 929600